

Socijalna povijest istarskih gradova u međuratnom razdoblju (1918.-1940.)

Finderle, Jan

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:595546>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-12**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

JAN FINDERLE

**SOCIJALNA POVIJEST ISTARSKIH GRADOVA U MEĐURATNOM
RAZDOBLJU (1918.-1940.)**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

JAN FINDERLE

**SOCIJALNA POVIJEST ISTARSKIH GRADOVA U MEĐURATNOM
RAZDOBLJU (1918.-1940.)**

Mentor: doc. dr. sc. Mijo Beljo

Zagreb, 2024.

Sažetak:

U radu se obrađuju društveni procesi urbanih središta u Istri od sredine 19. stoljeća do razdoblja uspostave fašističkog režima 1922. Posebna je pažnja posvećena ekonomskim procesima u navedenom razdoblju, te načinu na koji su ti procesi uvjetovali društveno-politička kretanja na poluotoku i suprotno. Integracija nacionalnih i političkih zajednica središnja je tema prvog dijela rada. Proces i afirmacije novih oblika kolektivnih identiteta u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća ključni su za razumijevanje društvenih procesa u razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata u Istri. Stoga su ti procesi detaljno obrađeni u sklopu šireg povijesnog konteksta uvjetovanog pripadnošću Istre Austro-Ugarskoj Monarhiji. U drugome se dijelu rada obrađuju procesi izazvani novim povijesnim okolnostima uzrokovanim talijanskom okupacijom Istre. U tome se razdoblju odnosi različitih nacionalnih, političkih, klasnih i kulturnih zajednica sagledavaju se iz mikropovijesne perspektive. Kako bi bilo moguće razumjeti procese poslijeratnog razdoblja korišten je interdisciplinarni pristup. Takav pristup u sebi uključuje sociološku, antropološku i socijalno-psihološku teoriju bez koje ne bi bilo moguće dublje razumjeti povijesnu stvarnost neke zajednice u danom povijesnom trenutku kao što je to Istra između dva svjetska rata.

Ključne riječi: Istra, socijalna povijest, identitet, nacija

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Istra u sastavu Austro-Ugarske Monarhije	3
<u>2.1.</u> Društveno-gospodarska kretanja u Istri za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije	4
<u>2.2.</u> Identitetski mozaik Istre	7
<u>2.2.1.</u> Formiranje talijanske nacije u Istri	9
<u>2.2.2.</u> Nacionalna integracija slavenskog stanovništva u Istri	15
<u>2.2.3.</u> Socijalistički pokret u Istri	23
3. Razdoblje preokreta (1918.-1922. godina)	27
<u>3.1.</u> Društveno-ekonomska kretanja u poslijeratnom razdoblju	27
<u>3.2.</u> Nacionalno-politički odnosi u razdoblju 1918- 1922	34
<u>3.3.</u> Osnutak i djelovanje fašističkog pokreta	44
<u>3.3.3.</u> Fašistička revolucija u Istri	49
<u>3.4.</u> Svakodnevni (su)život	57
4. Zaključak	63

1. Uvod

Dinamčna povijest Istre svoji je tok prošla kroz brojna turbulentna razdoblja obilježena ratnim sukobima, velikim migracijama, te promjenama raznih gospodarskih, političkih i društvenih sustava od kojih je svaki utkao duboki trag u njenom društvenom tkivu. Stiješnjena između velikih europskih civilizacija, služeći kao krajnje odredište brojnih migracijskih tokova, te istovremeno bivajući prostor masovnog odseljavanja, kulturni je mozaik Istre kreiran stapanjem, suživotom, ali i društvenim sukobom između različitih etničkih, nacionalnih, političkih i klasno formiranih zajednica. Kao jedna od velikih prekretnica istarske povijesti svakako se može navesti i završetak Prvog svjetskog rata koji je rezultirao raspadom Austro-ugarske monarhije, te okupacijom od strane Kraljevine Italije čije pretenzije nad istočnojadranskom obalom sežu duboko u prošlost. Sljedeća značajna prekretnica događa se samo nekoliko godina kasnije usponom fašizma na vlast u Kraljevini Italiji čije je djelovanje u svojih dvadeset godina opstanka na istarskom prostoru ostavilo duboki trag u kolektivnom sjećanju njegovih stanovnika sve do današnjih dana.

Plešući između konsenzusa i konflikta istarsko je društvo u permanentnoj krizi međuratnog razdoblja doživjelo veliku transformaciju koja je utjecala na sve aspekte njene pojavnosti uključujući demografska kretanja, ekonomske odnosno proizvodne odnose, politički sustav i narav društvenih konflikata čijih je on sastavni dio, te na koncu manifestacije kulturnih obrazaca obilježenih pokušajem uplitanja države u svaki oblik društvenosti ne izostavljajući ni prostor intimne sfere pojedinca. Upravo je transformacija koja je dovela do takvog stanja središnja tema ovog rada. Rad je podijeljen u dvije velike tematske jedinice koje kronološki obuhvaćaju period istarske povijesti od kasnog 19. stoljeća do 1922. odnosno godine uspona fašizma na vlast u Kraljevini Italiji.

U prvom dijelu rada obradit će se razdoblje od druge polovice 19. stoljeća do završetka Prvog svjetskog rata kada dolazi do većih modernizacijskih procesa prvenstveno u vidu industrijalizacije koji su se očitovali u transformaciji društveno-gospodarske strukture istarskog poluotoka, ali također i u afirmaciji novih oblika kolektivnih identiteta kojima će u ovom dijelu biti posvećena posebna pažnja s obzirom da su upravo oni jedan od najznačajnijih faktora društvenih gibanja u poslijeratnom razdoblju. Povijesni fenomeni poput pojave talijanskog fašizma i njegovog vrtoglavog uspona na vlast u razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata nisu ništa drugo doli posljedica ukrštenja dugoročnih društvenih procesa i logike kratkoročnih

dogadaja čiji je efekt uzdrmao same temelje društvenog poretka određenog povijesnog razdoblja. Upravo će u prvom poglavlju biti obrađeni ti dugoročni procesi koji su u Istri pripremili plodno tlo za uspon i masovno prihvaćanje fašističke ideologije, dok će u drugom poglavlju biti obrađeni događaji koji su neposredno utjecali na razvoj fašističkog pokreta i njegovog uspona na vlast.

Istarsko društvo poslijeratnog razdoblja biva zahvaćeno snažnom gospodarskom krizom koja se očituje u sveopćem demografskom i ekonomskom nazadovanju istarskih gradova posebice grada Pule koji se u drugoj polovici 19. stoljeća bivajući glavnom ratnom lukom Austro-Ugarske Monarhije afirmirao kao neosporno gospodarsko, političko i kulturno središte Istarskog polutoka. Usporedno s gospodarskom, istarsko društvo poslijeratnog razdoblja biva zahvaćeno ozbiljnom političkom krizom potaknutom pojavom fašističkih skvadri čije nasilno djelovanje pojačava već ionako snažne tenzije među različitim političkim i nacionalnim skupinama. Upravo razdoblje 1919. i 1920. godine u talijanskoj historiografiji poznato pod nazivom: „crveno dvogodišje“ odnosno „biennio rosso“ karakterizira intenzivizacija društvenih konflikata obilježena brojnim štrajkovima, nasilnim činovima i sveopćom krizom talijanske države i njenih institucija čiji se efekti itekako osjećaju i na istarskom poluotoku. Ovo se razdoblje u Istri proteže i na 1921. godinu kada u ostatku Italije već započinje lagana pacifikacija socijalističkog pokreta. Događaji koji su obilježili ovo razdoblje poznati su još u historiografiji pod nazivom: „Krvavi prvi maj“ u Puli 1920. godine, „Vodnjanska bitka“, „Palež Narodnog doma u Puli“, te štrajk rudara poznat pod nazivom „Labinska republika“ čiji značaj nadilazi lokalne okvire i kao prvi antifašistički ustanak u svijetu zauzima važno mjesto u povijesnim tokovima europskog kontinenta u 20. stoljeću. Značaj ovih događaja u kontekstu općih društveno-gospodarskih kretanja istarskog poluotoka biti će opisan u drugom poglavlju rada koje završava usponom fašističkog pokreta odnosno stranke na vlast.

Pri proučavanju talijanskog fašizma i njegovog utjecaja na istarsko društvo treba imati na umu nekoliko važnih činjenica. Prije svega fašizam se ne može sagledavati kao isključivo statičan pojam već kao proces koji je kroz svoj povijesni tok prolazio kroz konstantne mijene i različite faze razvoja. Nadalje, nastanak i razvoj fašizma na istarskom poluotoku uvjetovan je specifičnim lokalnim društveno-političkim odnosima koji samom pokretu pridaju zasebne karakterne crte, te ga time čine različitim od fašističkog pokreta u ostalim talijanskim pokrajinama. U sljedeća dva poglavlja interdisciplinarnim će se pristupom, što uključuje

sociološku i antropološku teoriju, pokušati objasniti proces nastanka i razvoja istarskog fašizma kao specifičnog povijesnog fenomena. Zbog dubljeg razumijevanja biti će korišten pristup „odozdo“ odnosno fokus će biti na svakodnevnim praksama stanovništva pri čemu će kao izvor biti korišteni izvještaji iz raznih novinskih listova koji su izlazili u navedenom razdoblju. Kroz razne organizacije i propagandno djelovanje država je pokušala ostvariti monopol nad kreiranjem tih praksi koristeći ih kao alat sveopće fašizacije društva u svrhu stvaranja „novih Talijana“ odnosno provođenja onoga što Emilio Gentile naziva „antropološkom revolucijom“.¹ Etnički izmiješana, sa većinskim slavenskim stanovništvom, talijanizacija Istre, ali i ostalih pograničnih područja sa Kraljevstvom Srba, Hrvata i Slovenaca predstavljala je poseban izazov fašističkom režimu čija se politika odnarođivanja alogenog stanovništva, ako je vjerovati popisu stanovništva iz 1936. godine, ali i već prije spomenutim događajima iz rujna 1943. godine pokazala promašenom. U tom kontekstu svakodnevne prakse istarskog građanstva, posebice pripadnika slavenskog etnosa, možemo sagledati kao De Certeauove „taktike“ suprotstavljene „strategijama“ režima.

U zaključnom poglavlju biti će sumirani svi transformacijski procesi karakteristični za istarsko stanovništvo, posebice u urbanim sredinama u prethodno opisanom razdoblju. Društveni procesi međuratnog razdoblja koji se primarno odnose na promjenu etničke slike, gospodarsko-politička kretanja, te napose promjenu kolektivnih mentaliteta gradskog stanovništva neizostavni su dio povijesnog naslijeđa Istre koje je snažno utkano u kolektivno sjećanje njenih stanovnika sve do današnjih dana.

2. Istra u sastavu Austro-Ugarske Monarhije

Kako bi bilo moguće dublje razumjeti međuratno razdoblje istarske povijesti, potrebno se vratiti u razdoblje koje mu je prethodilo odnosno razdoblje kada se Istra nalazi u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Razdoblje druge polovice 19. i početka 20. stoljeća karakterizira dva paralelna procesa koja iz suštine mijenjaju istarsko društvo, posebice ono gradskih središta. Prvi proces odnosi se na industrijalizaciju, posebno južnog dijela poluotoka, kada dolazi do otvaranja novih proizvodnih pogona, te sukladno time stvaranja novog društvenog sloja

¹ Gentile, Emilio, *Struggle for modernity: Nationalism, futurism and fascism*, Praeger, Westport, Connecticut London, 2003. str.7.

sačinjenog od industrijskih radnika. U ovom se razdoblju kao gospodarsko i kulturno središte poluotoka uzdiže grad Pula koja nakon zadobivanja statusa glavne ratne luke Monarhije doživljava snažan gospodarski i demografski rast. Sukladno industrijalizacijom u navedenom razdoblju dolazi i do procesa modernizacije uprave i administracije, te širenja birokratskog aparata države. Drugi proces karakterističan za navedeno razdoblje jest nacionalno-politička integracija odnosno afirmacija nacionalnih identiteta od strane širih društvenih slojeva. Ista ta afirmacija uvelike determinira kasnija politička zbivanja na poluotoku. Sredinom 19. stoljeća kada se u Istri počinju nazirati počeci buđenja nacionalne svijesti, pojave kasnije nazvane „Narodni preporod“, sukob između talijanskog i slavenskog (hrvatskog i slovenskog) nacionalnog elementa postaje temeljna karakteristika političkih gibanja sve do pripojenja Istre Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji.

2.1. Društveno-gospodarska kretanja u Istri za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije

Razdoblje „druge austrijske uprave“ od 1815. godine, do početka Prvog svjetskog rata 1914. godine obilježeno je izrazito neujednačenim demografskim i gospodarskim rastom istarskih gradova. Razloge tome primarno treba tražiti među slabim ili nikakvim prometnim vezama², nedostatkom adekvatne infrastrukture prvenstveno vodoopskrbne mreže, nedostatka materijalnih resursa i kvalificirane radne snage, te na koncu nedostatak financijskog kapitala potrebnog za pokretanje industrijske proizvodnje. Prva polovica 19. stoljeća uglavnom označava gospodarsku stagnaciju istarskih gradova koji djeluju kao relativno zatvorene sredine naspram svog ruralnog zaleđa.³ Sredinom stoljeća odjek industrijske revolucije iz zapadnoeuropskih zemalja zahvaća i istarskih poluotok što se očituje u povećanom obujmu primarno manufakturne, ali i industrijske proizvodnje. Jedna od fundamentalnih promjena koja zahvaća razdoblje druge polovice 19. stoljeća jest odvajanje grada od njegove ruralne pozadine. Uslijed razvoja kapitalističkih privrednih odnosa temeljenih na sve većoj fluktuaciji robe i kapitala odnosno razvoja tržišnih mreža grad postaje u sve manjoj mjeri ovisan o

² Šidak, J., Hrvatski narodni preporod – Ilirski pokret, Školska knjiga: Stvarnost, Zagreb, 1988. str. 172.

³ Isto.

direktnoj opskrbi iz svoga zaleđa.⁴ Taj će proces razdvajanja dovesti do sve većih animoziteta između gradskog i ruralnog stanovništva što je posebno važno u kontekstu istarskog poluotoka gdje je urbano stanovništvo prvenstveno talijanskog nacionalnog karaktera dok se ruralno stanovništvo u velikoj mjeri sastoji od pripadnika slavenskog etnosa.

Početak druge polovice 19. stoljeća u Puli započinje proces snažnog demografskog i gospodarskog uzleta. U tom će se razdoblju grad Pula profilirati kao moderno srednjoeuropsko urbano središte izrazito multikulturalnog i multinacionalnog karaktera.⁵ Navedeni uzlet započinje izgradnjom vojnog arsenala 1856. godine nakon čega Pula stječe status glavne ratne luke Austro-Ugarske Monarhije. Izgradnjom arsenala Pula počinje privlačiti sve veći broj doseljenika kako iz ostalih dijelova Istre, tako i iz svih krajeva Monarhije što joj je na koncu priskrbilo i nadimak „Monarhija u malom“. Broj se stanovnika u razdoblju uzleta povećao sa 1126, 1848. na 58 562, 1910.⁶ Specifični uvjeti modernizacije grada čiji je gospodarski razvoj bio usko vezan uz potrebe vojne industrije uvjetovali su nastanak kompleksne društvene strukture koja se po svojim temeljnim karakteristikama bitno razlikovala od većine drugih gradova Monarhije. Gledajući strukturu zaposlenog stanovništva u samome gradu bitno je istaknuti da je da je upravo država bila najveći poslodavac. Uzme li se broj zaposlenih u arsenalu koji 1910. godine doseže oko 8000 radnika, te mu se pribroji 16 993 zaposlenih u vojnoj službi⁷, vidimo da se većina od ukupno 28 194⁸ zaposlenih u samome gradu nalazi u službi države. Takva je struktura gradske privrede bila temeljni uzrok dekadencije grada nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije. Najamna radna snaga sačinjavala je 64% produktivnog stanovništva. Većinom sastavljena od industrijskih radnika, takva je struktura zaposlenih u južnoj Istri značajno utjecala na „*socijalnu i mentalnu konfiguraciju tog dijela poluotoka*“.⁹ Uz

⁴ Bertoša, Miroslav, *Etos i etnos zavičaja*, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 56

⁵ Duda, Igor, Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. Godine, Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Vol 32-33, Zagreb, 1999. -2000., str. 106

⁶ Duda, Igor, Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. Godine, Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Vol 32-33, Zagreb, 1999. -2000., str. 105.

⁷ Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011. str. 131

⁸ Dukovski, D. (2006) Istra XX. stoljeća (1900.-1950): Promjene identiteta (Socijalni i gospodarski uzroci). U: Manin, M., Dobrovšak, L., Črpić, G., Blagoni, R. & (ur.) Identitet Istre: Ishodišta i perspektive. str. 143.

⁹ Isto.

područje labinštine upravo je ovaj dio poluotoka činio žarište socijalističkog pokreta u Istri početkom 20. stoljeća.

U vrijeme demografske, ekonomske i urbane ekspanzije Pule, ostali istarski gradovi bilježe gospodarsku stagnaciju ili značajno sporiji rast. Jedini značajniji razvoj industrijske proizvodnje u drugoj polovici 19. stoljeća doživljava grad Rovinj koji 1910. godine doseže populaciju od 12 323 stanovnika. Godine 1872. s proizvodnjom kreće tvornica za preradu duhana u kojoj se uskoro zapošljava nekoliko stotina ljudi.¹⁰ U sljedećih nekoliko desetljeća otvara se još industrijskih pogona tako da početkom 20. stoljeća djeluje sve skupa sedam tvornica za preradu tjestenine, sardina, stakla, duhana, voska, cementa i vapna.¹¹ Unatoč zadobivanju statusa upravnog središta provincije 1822. godine, grad Pazin ne uspijeva ostvariti značajniji demografski i gospodarski rast, a 1860. godine funkcija upravnog središta prelazi na grad Poreč gdje od te iste godine djeluje Istarski sabor.¹² Početkom 20. stoljeća u Kotarskom kapetanatu Pazin većina se stanovništva i dalje bavi poljoprivredom uz vrlo nisku stopu produktivnosti i gospodarskog rasta. Nešto snažniji razvoj ipak doživljava istočni dio kapetanata gdje dolazi do razvoja rudarstva, posebice oko sela Krapanj i Vinež.¹³ Kotarski kapetanat Poreč obuhvaća gradove Poreč, Buje i Motovun. Na ovom se području također privredna djelatnost sastoji većinski od poljoprivrede bez značajnijeg razvoja industrijske proizvodnje. Unatoč tome ipak dolazi do stanovitog razvoja obrtničke proizvodnje, posebice zidarske, stolarske i krojačke struke.¹⁴ U gradu Buzetu kao sastavnom dijelu Koparskog kapetanata „stanovništvo se većinom bavilo i živjelo samo od poljoprivrede, poprilično izolirano od većeg upliva modernizacijskih procesa u gospodarstvu, dok su samo pojedinci zarađivali za život baveći se nekom drugom djelatnošću poput trgovine ili sitnog obrtništva“.¹⁵

Neposredno prije početka Prvog svjetskog rata broj se stanovnika u Istri popeo na brojku od 264.836 ljudi od čega prema uporabnom jeziku 126,478 (47,7%) Hrvata, 98,520

¹⁰ Milanović, Božo, Hrvatski narodni preporod u Istri, kniga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991. str. 298.

¹¹ Dukovski, D. (2006) Istra XX. stoljeća (1900.-1950): Promjene identiteta (Socijalni i gospodarski uzroci). U: Manin, M., Dobrovšak, L., Črpić, G., Blagoni, R. & (ur.) Identitet Istre: Ishodišta i perspektive str. 143.

¹² Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011. str. 109.

¹³ Dukovski, D. (2006) Istra XX. stoljeća (1900.-1950): Promjene identiteta (Socijalni i gospodarski uzroci). U: Manin, M., Dobrovšak, L., Črpić, G., Blagoni, R. & (ur.) Identitet Istre: Ishodišta i perspektive str. 143.

¹⁴ Dukovski, D. (2006) Istra XX. stoljeća (1900.-1950): Promjene identiteta (Socijalni i gospodarski uzroci). U: Manin, M., Dobrovšak, L., Črpić, G., Blagoni, R. & (ur.) Identitet Istre: Ishodišta i perspektive str. 142.

¹⁵ Flego, M. Buzet pod fašizmom, Diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2016. str. 7.

(37,2%) Talijana, 10,254 (3,8%) Slovenaca, 12, 452 (4,7%) Nijemaca i 17 132 (6,5%) ostalih naroda.¹⁶ Većina stanovništva bavila se poljodjelstvom dok je 33 396 osoba bilo zaposleno kao radnici i službenici većinom koncentrirani u gradu Puli.¹⁷

2.2. Identitetski mozaik Istre

Povijest Istre prve polovice 20. stoljeća obilježena je poprilično žestokim i krvavim sukobima, posebice u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Taj se sukob u svojoj srži svodi na dvije temeljno suprotstavljene nacionalno-političke koncepcije odnosno vizije o uređenju i pripadnosti istarskog poluotoka. Te se dvije koncepcije mogu svesti na onu talijansku i onu slavensku odnosno hrvatsko-slovensku.¹⁸ Nacionalni sukob obuhvaća svaku sferu istarskog društva od one političke, pa sve do kulturne, ekonomske i intimne. Iako nekim konkretnim sukobima iz međuratnog razdoblja temeljni predznak nije onaj nacionalni, a motivi su bitno drugačije naravi, nacionalna se borba itekako isprepliće s njima dajući im potpuno drugačiji ton. Upravo je u tim sukobima kao što je primjerice slučaj Labinske Republike izražena sva kompleksnost i isprepletenost različitih identiteta istarskog gradskog stanovništva.

Podjela na Talijane i Slavene nije samo podjela na pripadnike različitih etničkih skupina već obuhvaća nekoliko bitnih sfera koje odvajaju ova dva nacionalna korpusa. Pripadnost jednoj ili drugoj nacionalnoj skupini također se svodi na dihotomiju urbanog i ruralnog odnosno Talijana kao žitelja gradova, te Slavena kao pretežno seljačkog, zemljoradničkog sloja. Nadalje nacionalna pripadnost označava kulturnu pripadnost gdje se talijanstvo smatra građanskom, visokom i pisanom kulturom dok slavenstvo spada u sferu narodne, nepisane kulture. Ukratko, talijanska kulturno-intelektualna elita druge polovice 19. i početka 20. stoljeća svoj kulturno-politički program gradi na ekskluzivističkom shvaćanju pojma „civilizacije“¹⁹ naspram kojega se slavenstvo postavlja kao izraz barbarizma.

¹⁶ Klemenčić M, Kušar V, Richter Ž. PROMJENE NARODNOSNOG SASTAVA ISTRE Prostorna analiza popisnih podataka 1880-1991.. Društvena istraživanja. 1993; 2(4-5 (6-7)):607-629. str. 623.

¹⁷ Dukovski, D. (2006) Istra XX. stoljeća (1900.-1950): Promjene identiteta (Socijalni i gospodarski uzroci). U: Manin, M., Dobrovšak, L., Črpić, G., Blagoni, R. & (ur.) Identitet Istre: Ishodišta i perspektive str. 143.

¹⁸ U ostatku će poglavlja biti korišten termin „slavenski“ koji obuhvaća pripadnike hrvatskog i slovenskog etnosa.

¹⁹ Bertoša, Miroslav, Etos i etnos zavičaja, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 24.

Za dublje razumijevanje velikih prekretnica istarske povijesti prve polovice 20. stoljeća tri su ključna pojma koja će u sljedeća dva potpoglavlja biti detaljnije obrađeni. Ti se pojmovi odnose na identitet, naciju i nacionalizam. Identitet kao: „skup značajki koje određuju posebnost pojedinca ili skupine u smislu različitosti ili pak pripadnosti u odnosu na druge pojedince ili skupine“²⁰ tvori se kroz četiri sfere ljudskih odnosa: sfera intimnih, ekonomskih i političkih odnosa, te sfera kulture.²¹ U daljnjem će radu biti obrađena svaka od navedenih sfera kroz prizmu odnosa moći u istarskom društvu koji su uvjetovali procese geneze nacionalnih entiteta na poluotoku. Na pojam identiteta nadovezuje se pojam nacije. Problem definicije nacije kao pojma predmet je brojnih teorijskih rasprava među društvenim znanstvenicima. Teorijske implikacije tog problema ističu se i kod pokušaja određivanja okvira nacionalnih zajednica istarskog poluotoka u vremenskom kontekstu kraja 19. i početka 20. stoljeća. Naposljetku, govoreći o procesu stvaranja nacionalnog identiteta kao neizostavan sastojak pojavljuje se pojam nacionalizma. Otkrivanje uzroka pojave ideologije nacionalizma i njegova afirmacija među širim slojevima europskog stanovništva tijekom 19. stoljeća, sve do današnjih dana ostaje predmet rasprave među brojnim povjesničarima i društvenim teoretičarima. S obzirom da rasprava o definiciji i porijeklu nacije i nacionalizma nadilazi širinu ovog rada kao normativni okvir biti će korištene teorije o porijeklu nacije engleskog povjesničara Erica Hobsbawma i britansko-češkog filozofa i socijalnog antropologa Ernesta Gellnera. Proučavajući identitetske mijene istarskog poluotoka 19. stoljeća nije moguće izostaviti doprinos profesora Miroslava Bertoše. Njegovo će djelo „Etos i etnos zavičaja“ služiti kao glavna referentna točka pri opisu širenja nacionalističkih i iredentističkih ideja među talijanskim intelektualcima u Istri u drugoj polovici 19. stoljeća. S obzirom da se proces talijanske i slavenske nacionalno-političke integracije dogodio u različitim okolnostima i različitom vremenskom okviru, svaki će od njih biti opisan u zasebnom potpoglavlju.

Govoreći o pojmovima nacionalne i etničke zajednice potrebno je izbjeći zamku smatrajući ih ljudskim zajednicama *apriori*. Kolektivni identiteti oblikovani su povijesnom stvarnošću neke zajednice, te u velikoj mjeri mogu fluktuirati ovisno o društveno-političkim mijenama. Kontekstualna uvjetovanost nacionalnih i etničkih zajednica očituje se u različitoj

²⁰ identitet. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 1.7.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/identitet>>.

²¹ Petrović D. Anatomija identiteta Teorijsko problematiziranje identiteta. Etnološka istraživanja. 2006;(11):209-233. str. 214.

afirmaciji navedenih identiteta kod svakog pojedinca. Stoga identitet nije moguće promatrati kao stabilnu strukturu već kao proces.²² Postavlja se pitanje u kojoj su mjeri pripadnici nacionalnih skupina u Istri prigrlili takav identitet naspram nacionalne ravnodušnosti, a u kojoj su mjeri vršili identifikaciju pomoću drugih kriterija. Referirajući se na ovo na pitanje Iveković Martinis ističe kako „(...) *iako se može činiti da se radi o prepoznavanju vlastite pripadnosti nekoj skupini i zajedničkih svojstava s ostalima u toj skupini, zapravo se radi o konstruiranju te pripadnosti i sličnosti, odnosno o prihvaćanju već postojećih diskursa i praksi koje tu pripadnost i sličnost konstruiraju kao apriornu.*“²³ Ovakvo je razumijevanje procesa identifikacije posebno važno kada pričamo o nacionalnoj integraciji slavenskih zajednica u Istri i fenomenu „odnarođenih pojedinaca“.

2.2.1. Formiranje talijanske nacije u Istri

Prisutnost talijanskog etnosa na istarskom prostoru seže daleko u prošlost. Njegov kontinuitet možemo pratiti od vremena antike, napose ranog srednjeg vijeka, sve do današnjih dana. Kako je istaknuto u samome uvodu, među temeljnim obilježjima istarske povijesti spadaju periodične migracije stanovništva koje obuhvaćaju doseljavanja u najvećoj mjeri sa hrvatskog i talijanskog, te u manjoj mjeri slovenskog povijesnog prostora. Proces etnogeneze Talijana na istarskom poluotoku obilježen je višestoljetnim migracijama, posebice u razdoblju mletačke uprave. Kada govorimo o razdoblju širenja nacionalnih ideja u Istri tijekom 19. stoljeća prije svega je važno istaknuti višestoljetnu mletačku prisutnost na poluotoku. Područje mletačke uprave doseglo je oko 2600 kvadratnih kilometara čime je zauzimalo tri četvrtine površine poluotoka²⁴ dok je područje središnje Istre odnosno Pazinske markgrofovije potpadalo pod vlast austrijskog cara. Razdoblje od gotovo četiri stoljeća mletačke uprave nad istarskim poluotokom stvorilo je snažne veze sa talijanskom kulturom i civilizacijom, posebice među stanovnicima gradića na zapadnoj obali. Propašću Mletačke Republike koncem 18. stoljeća mijenja se politička karta Istre što rezultira uspostavom austrijske uprave nad cijelim poluotokom 1813. godine. Unatoč nestanku, sjećanje na razdoblje mletačke uprave kod nekih

²² Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017.str. 21.

²³ Isto.

²⁴ Bertoša, Miroslav, Etos i etnos zavičaja, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 35.

je pojedinaca ostalo itekako živo djelomice dajući povijesni legitimitet nacionalističkim i iredentističkim težnjama talijanskih intelektualaca.²⁵

Identitet Istre u 19. stoljeću ostvaruje se kroz suživot, stapanje, ali i sukob triju različitih kultura: one romanske, germanske i slavenske. Upravo iz tog razloga nastanak i širenje nacionalnih identiteta potrebno je promatrati kroz prizmu odnosa navedenih kultura. Gellnerovo antropološko poimanje kulture kao ukupnosti načina življenja neke ljudske zajednice bitno je za opis temeljnih odrednica talijanske (romanske) kulture čiji je identitet u Istri izgrađen u velikoj mjeri nasuprot one slavenske. Talijanska kultura svoju manifestaciju doživljava prvenstveno u urbanim središtima poluotoka. Najveća koncentracija talijanskog stanovništva nalazi se u gradićima zapadno-istarske obale gdje u većini općina čini natpolovičnu većinu. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u općini Poreč, Talijani čine 57,9% stanovništva, u općini Rovinj 58,5% stanovništva, dok u gradu Puli kao najvećem istarskom gradu čine 41,51% stanovništva. Uzme li se u obzir da se u navedenim podacima iskazuje omjer talijanskog stanovništva naspram ukupnog stanovništva općine, čiji znatan dio otpada na stanovništvo ruralne sredine naseljene uglavnom slavenskim stanovništvom, njihov je udio u gradskim središtima mnogo veći. U ostalim dijelovima Istre Talijani također naseljavaju većinom gradska središta no njihov je udio u ukupnom stanovništvu općine znatno manji. Struktura zanimanja talijanskog stanovništva uvelike se razlikuje od slavenskog i germanskog stanovništva. Kao što je u prethodnom poglavlju istaknuto, na zapadnoj se obali Istre u drugoj polovici 19. stoljeća u značajnoj mjeri razvija obrtnička i trgovačka djelatnost, dok na jugu poluotoka posebice u gradu Puli dolazi do snažnijeg razvoja industrijske proizvodnje. Upravo je talijansko stanovništvo u najvećoj mjeri zaposleno u obrtničkoj i trgovačkoj djelatnosti dok u nešto manjoj mjeri sudjeluje kao radna snaga u industrijskoj proizvodnji, te kao dio činovničkog aparata. Ovakva podjela proizvodnih odnosa gdje Talijani imaju monopol nad obrtničkom proizvodnjom, te u znatnoj mjeri sudjeluju u ostalim sekundarnim i tercijarnim sektorima proizvodnje dok se slavensko stanovništvo najvećim dijelom bavi poljoprivrednom djelatnošću, a germansko vojnim i činovničkim zanimanjima uvelike je utjecalo na afirmaciju nacionalnih identiteta na poluotoku. Bertoša ističe kako je upravo *„klasni element odigrao ključnu ulogu u prestrukturiranju etničkih odnosa u 19.*

²⁵ Milanović, Božo, Hrvatski narodni preporod u Istri, kniga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991. str. 135.

stoljeću²⁶ dok je gospodarska aktivnost bila najjači spontani pokretač etničkih transformacija²⁷. Semantički, pojam „Talijan“ u 19. stoljeću nije označavao samo etničku pripadnost pojedinca, već i njegov društveni status, te klasnu i kulturnu pripadnost.

Začetke talijanskog nacionalizma nalazimo već početkom 19. stoljeća kada se među talijanskom populacijom u Istri počinju širiti Mazzinijeve ideje²⁸ usmjerene na unifikaciju talijanskih zemalja. Važno je istaknuti da unatoč stanovitoj afirmaciji talijanskih nacionalnih ideja među istarskim građanstvom, sve do polovice 19. stoljeća brojne ugledne političke ličnosti Apeninskog poluotoka poput već spomenutog Mazzinija, Camila Cavoura, ali i ostalih, nisu prihvaćali iredentističke težnje talijanskog stanovništva u Istri.²⁹ Razlog tomu nalazi se u perifernom položaju istarskog poluotoka naspram ostalih talijanskih zemalja, te nepoznavanju stanja „na terenu“ od strane vodećih talijanskih političkih ličnosti sredine 19. stoljeća. Također u gradu Trstu iredentističke težnje izazivaju odbojnost lokalnog stanovništva prvenstveno zbog straha od gubitka autonomnog statusa koji je uvelike utjecao na snažan gospodarski i demografski razvoj grada u 19. stoljeću. Kao najistaknutiji protivnik iredentističkih ideja, pobornik austrijske vlasti i autonomije grada, ističe se tršćanski povjesničar Pietro Kandler. Unatoč svojim stavovima Kandler je bio snažan pobornik talijanstva, a svojim je radom postavio znanstvene temelje za kasniji razvoj istarske historiografije.³⁰

U drugoj polovici 19. stoljeća nekoliko je faktora utjecalo na snažniji razvoj nacionalističkih i iredentističkih ideja među istarskim Talijanima. Prije svega treba istaknuti proces ujedinjenja talijanskih zemalja započet 1860. sa završetkom 1871. kada Papinska država biva pripojena novouspostavljenoj kraljevini. Uspostavljanjem jedinstvene države iredentističke težnje usmjerene ka istočno-jadranskoj obali doživljavaju znatniju afirmaciju na Apeninskom poluotoku dok je s druge strane stvoren konkretan politički entitet čijem pripojenju istarski Talijani sada teže. Osim novih geopolitičkih okolnosti polovicom stoljeća u Istri se javlja skupina talijanskih intelektualaca koji započinju javno-politički djelovati u svrhu pripojenja Istre Kraljevini Italiji. Kao najistaknutiji pojedinci iredentističkog pokreta pojavljuju

²⁶ Bertoša, Miroslav, *Etos i etnos zavičaja*, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 23

²⁷ Bertoša, Miroslav, *Etos i etnos zavičaja*, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 96.

²⁸ Milanović, Božo, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, kniga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991. str. 136.

²⁹ Milanović, Božo, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, kniga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991. str. 139.

³⁰ Bertoša, Miroslav, *Etos i etnos zavičaja*, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 37.

se: Carlo Combi, Tomaso Luciani i Carlo de Franceschi.³¹ Osim političkog djelovanja, navedene su osobe značajno doprinijele razvoju istarske historiografije. Historiografska istraživanja navedenih autora imala su snažne ideološke konotacije prvenstveno u davanju legitimiteta tezi o Istri kao o povijesnom talijanskom prostoru. Suština talijanske nacionalističke i iredentističke ideologije u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije mogla bi se sažeti u Combijevoj tezi koja glasi „*Talijanizirati se znači civilizirati se*“.³² U njoj se izražava već prije spomenuti temeljni odnos talijanskih intelektualaca prema slavenskom stanovništvu u Istri kao o „*narodu bez povijesti*“ odnosno kao o velikoj amorfnoj seljačkoj masi koja će se s vremenom stopiti u novonastalu talijansku naciju.³³ Ipak važno je istaknuti da stav talijanskih nacionalista nije toliko neobičan uzmemo li u obzir vremenski kontekst njihova djelovanja. Naime glavni nosioci talijanske nacionalne ideje u Istri, ali i ostalim krajevima Austro-Ugarske Monarhije naseljenim talijanskim stanovništvom bili su pripadnici liberalnog građanstva. Upravo se među tim društvenim slojem diljem Europe, posebice na Apeninskom poluotoku 1870-ih i 1880-ih godina počinje širiti pozitivistička filozofija³⁴ čija je temeljna postavka jedinstvo prirodnih i društvenih znanosti. Odbacivanjem religijskih dogmi sukladno time i kreacionizma, uz veliku dozu antiklerikalizma, među liberalnim se građanstvom ubrzo proširila teorija evolucije prirodnih vrsta Charlesa Darwina. Temeljna postavka darvinizma: „*opstanak najjačega*“ (survival of the fittest) prenesena je preko pozitivističke filozofije na društvene znanosti kreirajući teoriju socijalnog darvinizma prema kojoj će snažnije zajednice opstati i razvijati se, dok će one slabije propasti ili jednostavno biti asimilirane. Odnos talijanskih intelektualaca prema slavenskom etnosu u Istri odraz je upravo ovakvog kolektivnog mentaliteta koji će u kasnijem razdoblju odigrati važnu ulogu za razvoj fašizma na poluotoku.

Djelovanje intelektualaca i istaknutih ličnosti vrlo je značajno za širenje nacionalnih ideja među talijanskim stanovništvom, no ono ni u kojem slučaju ne može biti jedini niti najbitniji faktor. Kao što je već prikazano na formiranje talijanske nacionalne svijesti utjecali su raznovrsni faktori. Kao najistaknutiji pojavljuju se: proizvodni odnosi na poluotoku, kulturno, povijesno i jezično naslijeđe, te opće političke prilike Austro-Ugarske Monarhije i

³¹ Milanović, Božo, Hrvatski narodni preporod u Istri, knjiga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991. str. 267.

³² Bertoša, Miroslav, Etos i etnos zavičaja, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 40.

³³ Isto.

³⁴ Proccaccio, Giovanni, Povijest Talijana, Barbat, Zagreb, 1996. str. 250.

njen odnos prema pripadnicima različitih etničkih skupina unutar carstva. Pri pristupanju problema otkrivanja stvarne naravi nacionalizma Gellner razlikuje dvije vrste kultura: divlje i kultivirane.³⁵ Divlja kultura reproducira samu sebe spontano, bez svjesnog osmišljavanja i nadgledanja. Pripadnicima te kulture ona je nešto prirodno i urođeno, odnosno ne postoji potreba za pridavanjem dodatnog značenja. Kultivirana kultura razvija se iz divlje. Reprodukcijska kultura nije moguća bez specijaliziranih institucija prvenstveno onih obrazovnih. U društvu kultivirane odnosno visoke kulture „svatko postaje pismenim i komunicira prema pomno izrađenim pravilima, eksplicitnim, prilično (gramatički) uređenim rečenicama“.³⁶ Iz ovoga se također može iščitati važnost jezika i njegova uloga u evoluciji kulturne, a posljedično time i nacionalne svijesti. Koncem 19. stoljeća dva najbitnija faktora nacionalnog određenja postaju jezik i etnička pripadnost, a upravo su tome najviše pridonijeli njemački i talijanski pokreti za nacionalno ujedinjenje. Hobsbawm ističe kako je jezik bio je jedina stvar koja je Talijane činila Talijanima s obzirom na njihovu geografsku, političku i povijesnu razdvojenost. Upravo je stoga jezik u procesu stvaranja talijanske nacije imao mnogo jači naboj nego kod većine ostalih nacija u Europi.³⁷

Vratimo li se na pitanje kulturne evolucije odnosno prijelaza iz divlje kulture u kultiviranu možemo vidjeti da se taj proces kod germanske, talijanske i slavenske odvija u različitim vremenskim okvirima. Brojni su faktori uvjetovali tu vremensku disonancu između različitih kulturnih evolucija. Strukturni obrasci istarskog gospodarstva, opće političke prilike i međukulturni odnosi svakako spadaju među najbitnije.³⁸

Na najvišem stupnju razvoja nalazila se germanska kultura. Važno je istaknuti kako ona nije poput talijanske i slavenske stoljećima stasala na istarskom tlu već je u najvećoj mjeri „uvezena“ izvana. Njemačko stanovništvo u Istri gotovo je u cjelosti vezano uz grad Pulu. Tu nam činjenicu jasno iskazuju popisi stanovništva iz 1880. i 1910. Naime prema popisu stanovništva iz 1880. Nijemci u Istri čine 2,4% stanovništva, sveukupno 4231 stanovnika od čega 3880 u Puli. Uspoređujući s 1880. vidimo značajan porast njemačkog stanovništva u razdoblju do 1910. kada u Istri obitava 12 452 stanovnika (4,7% stanovništva) njemačke

³⁵ Gellner, E., *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998. str. 70.

³⁶ Isto.

³⁷ Hobsbawm, E., *Nacije i nacionalizam*, Novi liber, Zagreb, 1993. str. 115.

³⁸ Bertoša, Miroslav, *Etos i etnos zavičaja*, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 23

narodnosti od čega 9595 u Puli. Kao što je istaknuto u prethodnom poglavlju grad Pula u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća doživljava snažnu društveno-gospodarsku ekspanziju nakon zadobivanja statusa glavne ratne luke Monarhije. Austrijski se Nijemci u najvećoj mjeri doseljavaju kao časnici sa svojim obiteljima u grad Pulu. Povlašteni socio-ekonomski status priskrbuje im mentalitet gospodara perpetuirajući tenzičan odnos sa Talijanskim stanovništvom što dovodi i do povremenih sukoba.³⁹ Osvrnemo li se na sam grad možemo ustvrditi da je u ekonomskom i društvenom smislu talijansko stanovništvo bilo podređeno naspram doseljenih austrijskih Nijemaca. To se jasno očituje i u samoj vizuri grada, podijeljenoj između četvrti mediteranskog izgleda gdje je obitavalo uglavnom talijansko i hrvatsko stanovništvo, te onih srednjoeuropskog izgleda nastanjenog vojnim osobljem, prvenstveno austrijskim Nijemcima.⁴⁰ Podređeni status naspram doseljenih Nijemaca nije značajnije utjecao na povlašteni status Talijana naspram slavenskog stanovništva kako u Puli, tako i u ostalim dijelovima Istre.

Talijanski nacionalni osjećaj u Istri uvelike je pomiješan sa onim protuaustrijskim. Ambivalentan odnos bečkog dvora prema talijanskom stanovništvu uvelike je ovisio o vanjskopolitičkim okolnostima u kojima se u danom trenutku nalazila Monarhija. S jedne je strane politička, ali i policijska represija bila učestala, posebice kod nacionalističkih udruženja poput Pro Patria-e⁴¹, dok su s druge strane austrijske vlasti u političkom, društvenom i gospodarskom životu favorizirale talijanski etnikum⁴². Početkom zasjedanja Istarskog Sabora u Poreču 1861. godine započinje i stranački život u Istri. Pravo glasanja bilo je ograničeno imovinskim cenzusom što je izrazito pogodovalo talijanskim nacionalnim strankama.⁴³ Ne čudi stoga da je Saborom tijekom cijelog vijeka njegova trajanja dominirala Talijanska Liberalna Stranka.⁴⁴ Politička i ekonomska nadmoć utjecala je na snažnu institucionalizaciju kulturnih obrazaca talijanskog stanovništva prvenstveno putem obrazovanja. Posljedica tog procesa vidi

³⁹ Duda, Igor, Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. Godine, Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Vol 32-33, Zagreb, 1999. -2000., str. 108.

⁴⁰ Duda, Igor, Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. Godine, Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Vol 32-33, Zagreb, 1999. -2000., Puli str. 109

⁴¹ Rusac, V., Polarizacija Hrvata i Talijana u Istri polovicom 19. stoljeća, Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Rijeka, 2015. str. 49.

⁴² Dukovski, D. (2006) Istra XX. stoljeća (1900.-1950): Promjene identiteta (Socijalni i gospodarski uzroci). U: Manin, M., Dobrovšak, L., Črpić, G., Blagoni, R. & (ur.) Identitet Istre: Ishodišta i perspektive str. 140.

⁴³ Rusac, V., Polarizacija Hrvata i Talijana u Istri polovicom 19. stoljeća, Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Rijeka, 2015. str. 14.

⁴⁴ Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011., str. 142.

se u proširenoj uporabi talijanskog jezika u javnim poslovima i školstvu. Talijanizacija doseljenog slavenskog stanovništva u istarske gradove govori u prilog poistovjećivanja talijanstva s kultiviranom odnosno visokom kulturom. Naime brojni su Hrvati iz ruralnih krajeva Istre doseljavajući se u Pulu kao radna snaga prihvaćaju talijanski jezik upravo kao stvar prestiža.⁴⁵ Kolektivni mentalitet talijanskog građanstva obojen kulturnim elitizmom i osjećajem superiornosti naspram slavenskog etnosa pružio je vrlo snažnu podlogu za kasniju afirmaciju fašističke ideologije. Talijanski fašizam kao „*politizacija talijanske modernosti*“⁴⁶ svoj je izraz pronašao među liberalnim građanstvom Istre odbacujući katolicizam slavenske političke struje i socijalistički internacionalizam gradskog proletarijata Pule, Rovinja i ostalih gradova.

2.2.2. Nacionalna integracija slavenskog stanovništva u Istri

Poput talijanskog, slavenski je element također stvoren brojnim migracijskim kretanjima kroz čitavo razdoblje istarske povijesti. Prisutnost slavenskog stanovništva u Istri možemo datirati još u razdoblje Ranog srednjeg vijeka kada se slavenska plemena naseljavaju na poluotoku potiskujući romansko stanovništvo koje zaklon traži unutar zidina gradskih središta. U kasnijim razdobljima ranog srednjeg vijeka posebice tijekom 17. stoljeća ratni sukobi, pustošenje i glad dovode do izrazite depopulacije poluotoka. Mletačka uprava kolonizacijskom politikom naseljavanja stanovništva iz ostalih pokrajina istočno-jadranske obale pokušava gospodarski i demografski oporaviti katastrofalno stanje Istre. Migracijski procesi toga razdoblja dovode do znatnog povećanja heterogenosti istarskog društva, prvenstveno slavenskog elementa. Kao što će u ovome poglavlju biti prikazano brojne migracije stanovništva, pripadnost različitim političkim zajednicama, ekonomska zaostalost i geografska izoliranost uvelike su determinirali proces nacionalne integracije slavenskih zajednica odnosno Hrvata i Slovenaca u Istri. Vremenski okvir buđenja nacionalne svijesti istarskih Slavena nije moguće u potpunosti odrediti, no može se zasigurno ustvrditi da je po svojem intenzitetu i trajanju zaostajao za onim talijanskim.

⁴⁵ Duda, Igor, Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. Godine, Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Vol 32-33, Zagreb, 1999. -2000., str. 107.

⁴⁶ Gentile, Emilio, Struggle for modernity: Nationalism, futurism and fascism, Praeger, Westport, Connecticut London, 2003. str. 45.

Prije nego krenemo opisivati proces nacionalne integracije istarskih Slavena potrebno je vratiti se u razdoblje koje joj je prethodilo. Društveni faktori protonacionalizma odnosno kohezivni elementi širih društvenih zajednica u predmodernom razdoblju razlikuju se ovisno o kulturnim, političkim i geografskim obilježjima neke zajednice. Kao dva najvažnija elementa protonacionalnog određenja Hobsbawm ističe pripadanje istoj religijskoj zajednici, te svijest o dugotrajnom pripadanju istom političkom entitetu.⁴⁷ Prilikom procesa identifikacije nije dovoljna sama datost nekog entiteta već je za njegovo konstruiranje potrebna i „Drugost“ odnosno neki entitet naspram kojega subjekt može formirati svoj vlastiti identitet.⁴⁸ S obzirom na izrazitu religijsku homogenost istarskog društva⁴⁹ kod slavenskog i talijanskog elementa nije bila moguća etnokonfesionalna identifikacija kao u nekim drugim dijelovima Monarhije. Drugi važni element protonacionalne identifikacije, pripadnost nekom dugotrajnom političkom entitetu također nije mogla biti značajan faktor u Istri. Razlog tome leži u već spomenutoj višestoljetnoj podjeli istarskog poluotoka na mletački i austrijski posjed. Uvjetovanost identifikacije i pripadanja nekom političkom entitetu jasno je izražena u podjeli istarskog stanovništva na „Benečane“ odnosno podanike Mletačke Republike i „Kraljevce“, podanike austrijske krune.⁵⁰ Već prije spomenute migracije stanovništva iz ostalih istočnojadranskih pokrajina uz političku razdijeljenost poluotoka na dva dijela podijelila je istarske Slavene na dvije zasebne subetničke skupine: „Vlahe“ i „Bezake“. Područje „Vlašije“ i „Bezačije“ u južnoj se Istri oko područja Žminja relativno poklapa sa granicom između austrijskog i mletačkog posjeda dok u ostatku Istre to uglavnom nije slučaj.⁵¹ Bitniji faktor razdvajanja jest osjećaj autohtonosti lokalnog slavenskog stanovništva: „Bezaka“ naspram novodoseljenog stanovništva za koje se uvriježio naziv „Vlahi“ unatoč tome što oni sebe u većini slučajeva nisu tako nazivali.⁵² Podjela na subetničke skupine prisutna je gotovo isključivo kod stanovništva ruralnih krajeva. Vlasi i Bezaci kao ruralno stanovništvo u lokalnom dijalektu još nazivani „težaci“ zajedno čine zasebnu socioekonomsku kategoriju suprotstavljenu „grajanima“

⁴⁷ Hobsbawm, E., *Nacije i nacionalizam*, Novi liber, Zagreb, 1993. str. 56.

⁴⁸ Iveković Martinis, Anja, *Interkulturni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914.*, Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 22.

⁴⁹ Prema popisu stanovništva iz 1857. osim rimokatolika u Istri živi tek oko 40 Židova, i nešto veći broj pripadnika pravoslavne vjeroispovjesti koncentriranih oko sela Peroj.

⁵⁰ Bertoša, Miroslav, *Etos i etnos zavičaja*, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 54

⁵¹ Blagonić S. Prilog etnohistoriji (sub)etničkih skupina Vlaha i Bezaka u Istri. *Problemi sjevernog Jadrana*. 2009 ;9:101-131. str.108.

⁵² Blagonić S. Prilog etnohistoriji (sub)etničkih skupina Vlaha i Bezaka u Istri. *Problemi sjevernog Jadrana*. 2009 ;9:101-131. str. 103.

odnosno gradskom stanovništvu. Nestankom granice između austrijskog i mletačkog posjeda stvorena je podloga za lakšu integraciju slavenske zajednice u Istri, no unatoč tome navedene su podjele u kolektivnoj svijesti stanovništva ostale značajan faktor identifikacije tijekom cijelog razdoblja prve polovice 20. stoljeća.

Modernizacijski procesi 19. stoljeća čiji je krajnji rezultat formiranje nacionalnih zajednica diljem europskog kontinenta nisu zaobišli ni istarski poluotok. Nacionalna integracija talijanske, hrvatske i slovenske zajednice zbivala se u različitim vremenskim okvirima i različitim intenzitetom ovisno o prostoru i njegovoj društveno-političkoj klimi. Poticaji buđenju nacionalne svijesti istarskih Hrvata i Slovenaca dolaze do izražaja u drugoj polovici 19. stoljeća djelovanje političkih organizacija poput Hrvatsko-slovenske narodne stranke, raznim glasilima poput novinskog lista „Naša sloga“ i sličnih, te djelovanje obrazovnih institucija, prvenstveno pučkih škola. Prihvatanje nacionalnog identiteta među širim društvenim slojevima slavenskog stanovništva zbog već prethodno navedenih razloga u pogledu svoga intenziteta zaostajalo je za onim talijanskim.

Prije svega važno je istaknut političku i geografsku odijeljenost Istre od ostalih hrvatskih zemalja kroz čitavu povijest. Istarska provincija Austro-ugarskom nagodbom iz 1867. godine potpada pod nadležnost bečkog dvora za razliku od Banske hrvatske koja dolazi pod okrilje ugarskog dijela Monarhije. Nemogućnost političkog ujedinjenja ne samo Istre, već i ostalih hrvatskih zemalja Dalmacije i Vojne krajine sa Banskom Hrvatskom znatno slabi njen položaj naspram Beča i Budimpešte. Bez snažnijeg političkog zaleda istarski se Hrvati i Slovenci nalaze u permanentnoj podređenosti naspram talijanske političke elite.

Općine na prostoru središnje sjeverne i istočne Istre ističu se kao najsnažnija uporišta Narodne stranke. Razlog tomu jest izrazito veliki udio slavenskog stanovništva naspram talijanskog. Prema popisu stanovništva iz 1880. općine sa najvišim udjelom slavenskog stanovništva u ukupnom broju stanovnika jesu: općina Buzet sa 62,9%, općina Labin sa 68,7% i općina Pazin sa 72,3% Hrvata i Slovenaca.⁵³ U razdoblju do početka Prvog svjetskog rata udio će se Hrvata i Slovenaca u navedenim općinama još više povećati. Ne čudi stoga da je u općini

⁵³ Klemenčić M, Kušar V, Richter Ž. PROMJENE NARODNOSNOG SASTAVA ISTRE Prostorna analiza popisnih podataka 1880-1991.. Društvena istraživanja. 1993; 2(4-5 (6-7)):607-629. str. 623.

Buzet na izborima 1887. izabran Fran Flego, prvi općinski načelnik iz redova Hrvatsko-slovenske narodne stranke.⁵⁴

Drugi važan faktor izuzev političke razdijeljenosti Istre od ostalih hrvatskih zemalja jest nizak stupanj gospodarskog razvoja posebice onih općina sa većinskim slavenskim stanovništvom kao što je u prethodnom poglavlju istaknuto. Nizak stupanj ekonomskog razvoja utjecao je na smanjenu socijalnu i prostornu mobilnost uvelike onemogućavajući povezivanje pojedinaca izvan uskih granica lokalnih zajednica. Nedostatak sredstava otežavao je rad kulturnim i obrazovnim institucijama čije je djelovanje od izrazite važnosti za širenje i afirmaciju nacionalnog identiteta odnosno za stvaranje „kultivirane“ kulture od one „divlje“. Nedostatak obrazovne infrastrukture očitovao se i u visokoj razini nepismenosti istarskog stanovništva koja je početkom 20. stoljeća dosegla brojku od 40% dodatno otežavajući rad propagatora nacionalnih ideja. Tako je primjerice 1875. u Istri djelovalo 145 pučkih škola, od čega 73 talijanske, 46 hrvatskih i slovenskih zajedno, te 26 mješovitih gdje se podučavalo na dva jezika⁵⁵ Indikativan primjer lošeg stanja jest i pitanje srednjoškolskog obrazovanja na hrvatskom jeziku. Prva hrvatska gimnazija u Istri otvara se tek 1899. godine u Pazinu izazivajući žestoko protivljenje lokalne talijanske političke elite.⁵⁶ Nedostatak pučkih i srednjih škola na hrvatskome i slovenskome jeziku utjecao je na to da su brojna djeca iz hrvatskih i slovenskih obitelji pohađala škole na talijanskom jeziku. Imajući na umu značenje pojma „Talijan“ ne samo kao etničke odrednice već ujedno i kao markera socioekonomskog statusa odnosno društvenog prestiža ne čudi činjenica da stanovit udio talijanskog građanstva ima slavenske korijene, posebice u gradu Puli.⁵⁷ Koncem 19. stoljeća grad Pula s obzirom na relativno velik razmjer migracija na relaciji selo-grad postaje mjesto izražene talijanizacije slavenskog stanovništva. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine oko 10% istarskih Hrvata upisano je u registar kao Talijani iz razloga što se nacionalna pripadnost određivala prema uporabnom jeziku.⁵⁸ Nacionalni propagatori poput Antona Jakića bili su svjesni ovoga problema stoga

⁵⁴ Flego, M. Buzet pod fašizmom, Diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2016. str. 6.

⁵⁵ Milanović, Božo, Hrvatski narodni preporod u Istri, kniga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991. str. 287.

⁵⁶ Rusac, V., Polarizacija Hrvata i Talijana u Istri polovicom 19. stoljeća, Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Rijeka, 2015. str. 71.

⁵⁷ Iveković Martinis, Anja, Interkulturni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 50.

⁵⁸ Duda, Igor, Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine, Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Vol 32-33, Zagreb, 1999. -2000., str.107.

1888. u Puli pokreću list na talijanskom jeziku pod nazivom „*Il diritto croato*“. Cilj lista bio je prenošenje ideja hrvatskog narodnog preporoda u duhu panslavizma.⁵⁹ Uz ovaj podatak kod popisa stanovništva postavlja se pitanje proširenosti nacionalne svijesti istarskih Hrvata i Slovenaca u ruralnim zajednicama krajem 19. stoljeća odnosno razine nacionalne ravnodušnosti prisutne među njima. Vratimo li se na grad Pulu element slavenskog stanovništva koji je u najvećoj mjeri zadržao svoj identitet jesu dnevni migranti iz okolnih ruralnih naselja koji se nikad nisu u potpunosti integrirali u gradsku zajednicu.⁶⁰ Kompleksnost procesa identifikacije i njezina kontekstualna uvjetovanost u određenim slučajevima može izazvati kontradiktorne pojave. Tako primjerice u međuratnom razdoblju nalazimo nekoliko istaknutih ličnosti fašističkog pokreta u Istri slavenskog porijekla. Primjer takvog slučaja jest Giovanni Mrach (rođen kao Ivan Mrak), demobilizarni kapetan talijanske vojske koji se u razdoblju nakon završetka Prvoga svjetskoga rata istaknuo kao jedan od vodećih organizatora fašističkog pokreta na Pazinštini.⁶¹ Zanimljivo je primijetiti kako su ga njegovi suradnici iz fašističke stranke u internoj komunikaciji nazivali „*schivon*“ ne zaboravljajući njegovo slavensko porijeklo unatoč velikim osobnim zaslugama učinjenim za razvoj fašističkog pokreta na poluotoku.⁶² Drugi primjer takve osobe jest Giovanni Sirotti. Rođen u Balama kao Ivan Sirotić istaknuo se kao jedan od najprominentnijih pobornika fašističke ideologije među redovima klera na području Goričke nadbiskupije.⁶³ Mrach i Sirotti, obojica rođeni u hrvatskim obiteljima svoj su nacionalni identitet formirali tijekom obrazovanja priklanjajući se talijanskom kulturnom i etničkom krugu. S obzirom da su taj identitet prihvatili u razdoblju prije završetka Prvog svjetskog rata i talijanske okupacije Istre i Primorja malo je vjerojatno da je njihova talijanski usmjerena identifikacija uzrokovana isključivo pragmatičnim razlozima. Prije svega ona je vjerojatno plod socijalizacijskih procesa, posebice onih sekundarnih izvršenih tijekom razdoblja obrazovanja kada obiteljsko okruženje prestane biti jedini faktor djetetove socijalizacije.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 124.

⁶² Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 129.

⁶³ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 36.

Nedostatak hrvatskih i slovenskih škola i talijanstvo kao simbol društvenog prestiža uvelike su utjecali na učestalo prihvaćanje talijanskog nacionalnog identiteta od strane slavenskog stanovništva, no postavlja se pitanje u kojoj su mjeri uopće krajem 19. i početkom 20. stoljeća stanovnici ruralnih krajeva slavenskog porijekla imali svijest o vlastitoj etničkoj pripadnosti. S obzirom da na nedostatak podataka taj opseg nije moguće detaljno ustvrditi. Popisi stanovništva također nam ne mogu dati precizne podatke kao odgovor na ovo pitanje s obzirom da se, kako je već prije istaknuto, narodnost određivala prema uporabnom jeziku, a ne prema osjećaju pripadnosti pojedinca nekoj zajednici što Gellner ističe kao jedan od najbitnijih faktora pri definiranju pojma nacije.⁶⁴ Indikativan dokaz proširenosti nacionalne ideje djelomično nam može dati podatak o tiražama raznih tiskovina proslavenske orijentacije. Tako je primjerice prvi broj Naše sloge, glavne tiskovine hrvatskog narodnog preporoda u Istri izašao 1870. u nakladi od 500 primjeraka. U sljedećih nekoliko godina interes čitateljstva raste stoga list 1879. godine broji 1033 pretplatnika.⁶⁵ 1904. godine Matko Laginja pokreće dnevni list Omnibus u Puli s ciljem zastupanja interesa hrvatske populacije na Puljštini. Omnibus svojom nakladom od 2000 primjeraka postaje najveća tiskovina na hrvatskom jeziku u Istri.⁶⁶ Ostale tiskovine na hrvatskom jeziku uglavnom ne prelaze nakladu od nekoliko stotina primjeraka. Broj stanovnika Istre 1910. godine doseže brojku od 264 836 stanovnika od čega 126 478 Hrvata.⁶⁷ Uspoređujući nakladu novina na hrvatskom jeziku sa brojem stanovnika hrvatske narodnosti vidimo da je taj broj vrlo mali. Ipak važno je istaknuti da je u ovom razdoblju bila raširena praksa čitanja novina naglas⁶⁸ što značajno širi krug osoba do kojih dopiru ideje hrvatskog narodnog preporoda. Također primjerci novina na hrvatskom jeziku mogli su se naći u gotovo svim čitaonicama koje se početkom 20. stoljeća počinju otvarati u svim većim mjestima diljem Istre značajno povećavajući njihov krug čitatelja. Nemogućnost izdavanja većih naklada djelomično je uvjetovano i nedostatkom financijskih sredstava, a ne nužno nezainteresiranošću čitateljstva. Odlazak u stečaj često je dovodio do prestanka izlaska novina. Najveću podršku u vidu osiguravanja materijalnih sredstava za izlaska,

⁶⁴ Gellner, E., Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb, 1998. str. 78.

⁶⁵ Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 63.

⁶⁶ Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 68.

⁶⁷ Klemenčić M, Kušar V, Richter Ž. PROMJENE NARODNOSNOG SASTAVA ISTRE Prostorna analiza popisnih podataka 1880-1991.. Društvena istraživanja. 1993; 2(4-5 (6-7)):607-629. str. 624.

⁶⁸ Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 85.

novinski su listovi dobivali od strane klera.⁶⁹ U tom se smislu ističe biskup Juraj Dobrila koji je najvećim dijelom financijski potpomoguo izlaženje prvog broja Naše sloge⁷⁰ omogućujući relativno veliku nakladu naspram ostalih listova na hrvatskom jeziku. Osvrnemo li se na sam sadržaj novinskih listova možemo primjetiti da se Talijanska liberalna stranka, glavni politički suparnik Hrvatsko-slovenske narodne stranke vrlo često žestoko napada. Postavljanje talijanske političke elite u poziciju neprijatelja hrvatskoga naroda kao temeljnu svrhu ima povećanje društvene kohezije na temelju nacionalnog identiteta. Upravo ta činjenica može biti dokaz niske razine nacionalne svijesti širih društvenih slojeva istarskih Hrvata jer kako Iveković Martinis ističe: „*veliki naponi koje nacionalni aktivisti (često ujedno autori tekstova u nacionalno orijentiranim novinama) ulažu kako bi kod svog čitateljstva potaknuli razvoj «nacionalne svijesti» i različite oblike izravne ili neizravne potpore nacionalnim pokretima ukazuju na to da je velik broj ljudi u svakodnevnom životu tome vjerojatno pridavao malu ili nikakvu važnost*“.⁷¹

Temeljno ograničenje društvene borbe za širu afirmaciju hrvatskog i slovenskog nacionalnog identiteta jest nepostojanje razvijenog građanskog sloja. Jezgru kulturno-intelektualne elite slavenskog elementa u Istri čini svećenički sloj. Omjer pripadnika klera različitih narodnosti u Istri ide na ruku slavenskom elementu. 1881. na području Tršćansko-koparske biskupije djeluje ukupno 318 svećenika od čega 240 slovenske i hrvatske narodnosti, te 78 talijanske. Zbog svoje obrazovanosti i relativno povoljne materijalne potkovanosti slavenski su svećenici sve do konca 19. stoljeća činili srž otpora talijanizaciji slavenskog stanovništva. Niski stupanj obrazovanja slavenskog stanovništva očituje se i u nedostatku učiteljskog kadra što u značajnoj mjeri ograničava obuhvatnije djelovanje škola na hrvatskom jeziku. U nedostatku obrazovanih pojedinaca koji bi mogli vršiti učiteljsku službu taj zadatak preuzimaju pripadnici svećenstva.⁷² Stanje obrazovanosti slavenskog stanovništva, kao i njihova svijest o zasebnoj etničkoj pripadnosti naspram talijanskog elementa koncem 19. stoljeća ipak doživljava pozitivne pomake. To se prije svega očituje u otvaranju novih škola na

⁶⁹ Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 62.

⁷⁰ Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 63.

⁷¹ Zahra (2010) prema Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 4.

⁷² Milanović, Božo, Hrvatski narodni preporod u Istri, kniga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991. str. 286.

hrvatskome i slovenskome jeziku i kulturnih udruženja koje promiču ideje slavenskih nacionalnih pokreta. Napredak je ostvaren zahvaljujući djelovanju istaknutih pojedinaca poput Dinka Vitezića i biskupa Juraja Dobrile, ali i zbog veće naklonjenosti bečkog dvora koji počinje u većoj mjeri podržavati nacionalne pokrete slavenskih naroda u Istri kao protutežu talijanskom iredentizmu.⁷³

Hrvatski i slovenski nacionalni identitet u kontekstu višeacionalne Austro-Ugarske Monarhije velikim se dijelom razvija kao odgovor na negaciju od strane ostalih nacionalnih zajednica, prvenstveno one talijanske. Odnosno prema riječima profesora Bertoše hrvatski se nacionalizam pojavljuje kao „*grč ugrožena hrvatskog nacionalnog bića prema kojem je talijanski nacionalizam nastupao zatornički*“.⁷⁴ Stoga nacionalni identitet istarskih Hrvata i Slovenaca, primarno njihove kulturne elite, možemo shvatiti kao ono što Manuel Castells definira kao „*identitet otpora*“. Identitet otpora Castells definira kao: „*identitet koji stvaraju oni subjekti koji se nalaze u položajima/uvjetima u kojima su obezvrijeđeni i/ili stigmatizirani logikom dominacije, te tako kopaju rovove za otpor i preživljavanje koji se temelji na načelima koja su različita ili suprotna onima koja prožimaju društvene institucije*“.⁷⁵ Identitet otpora nije konstruktivne prirode već pokušava odrediti ljude više po „*onome što jesu nego po onome što rade*“.⁷⁶ Iako Castells identitet otpora definira u kontekstu globalizacijskih procesa kasnog 20. stoljeća i pitanja opstanka nacionalnih država, njegova nam je definicija i dalje relevantna kada pričamo o procesima nacionalnih integracija u Istri prve polovice 20. stoljeća. Takav oblik identiteta ističe se u nedovoljno jasno definiranoj strategiji slavenske političke elite koja se u najvećoj mjeri svodi na obranu nacionalnih prava istarskih Hrvata i Slovenaca. Pitanja uređenja Monarhije i državnopravnog statusa Istre često su bila od sekundarne važnosti. Između pripadnika hrvatskog i slovenskog nacionalnog pokreta naziru se dvije različite struje: liberalna i konzervativna. Obje struje svoje predvodnike, barem u početku, nalaze u redovima svećenstva što rezultira prevagom konzervativizma nad idejama liberalizma.⁷⁷ Sukob Hrvatsko-slovenske narodne stranke i Talijanske liberalne stranke ne svodi se samo na

⁷³ Milanović, Božo, Hrvatski narodni preporod u Istri, knjiga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991. 289.

⁷⁴ Bertoša, Miroslav, Etos i etnos zavičaja, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 42.

⁷⁵ Castells (2002). Petrović D. Anatomija identiteta Teorijsko problematiziranje identiteta. Etnološka istraživanja. 2006;(11):209-233.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Dukovski, Darko: Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011., str. 143.

suprotstavljene nacionalne interese, već svoj temelj ima i u suprotstavljenim ideologijama konzervativizma i liberalizma.

Grad Pula početkom 20. stoljeća kao najveće urbano središte poluotoka postaje važno političko središte talijanskog nacionalnog pokreta za razliku od onog hrvatskog.⁷⁸ Ipak u gradu se polako počinje formirati sloj građana slavenskog porijekla koji ne podliježu asimilaciji, te nastavljaju koristiti svoj materinji jezik. Takva pojava u najvećoj mjeri rezultat djelovanja pokreta Hrvatsko-slovenskog narodnog preporoda.⁷⁹ U gradu se počinju otvarati i važne kulturne institucije poput Narodnog doma 1906. godine⁸⁰ postavljajući nove temelje borbe za nacionalne interese hrvatske i slovenske zajednice.

2.2.3. Socijalistički pokret u Istri

Uz nacionalne pokrete u Istri se koncem 19. stoljeća počinje isticati novi značajni politički faktor: socijalistički pokret. Snažan industrijski razvoj utjecao je na nastanak novog društvenog sloja industrijskih radnika koji svojom brojnošću ubrzo počinje zauzimati važno mjesto u društvenoj strukturi grada. Odnos između socijalističkog pokreta naspram nacionalnih pokreta u Istri izrazito je kompleksan od samog njegovog začetka. Iako nominalno internacionalistički usmjeren, socijalistički radnički pokret u Istri nije ostao imun na sukob vođen nacionalnom osnovom između slavenskog i talijanskog elementa. Prvi indikator nerazdvoživosti borbe za nacionalne interese i borbe za radnička prava jest postojanje dvije zasebne socijaldemokratske stranke. Jugoslavenska socijaldemokratska stranka osnovana 1896. obuhvaća radništvo hrvatske i slovenske narodnosti, te najsnažniju podršku ima na prostoru istočne Istre i u gradu Puli. S druge strane Talijanska socijaldemokratska stranka, osnovana 1897. svoje članove uglavnom pronalazi među radništvom talijanske narodnosti, a najsnažniju podršku ima upravo u gradu Puli, te predjelima zapadne Istre.⁸¹ Ipak bitno je naglasiti da sindikalne organizacije za razliku od onih političkih, nisu imale nikakav nacionalni predznak.⁸² Razlog tome djelomično leži u činjenici što sindikati uglavnom ne zastupaju

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 51.

⁸⁰ Radošević M. Palež pulskoga Narodnog doma 14. VII. 1920. ili kako je otvorena fašistička Pandorina kutija. *Histria*. 2020 ;(10):103-134. str. 107.

⁸¹ Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011., str. 145.

⁸² Oštrić V. Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine. *Povijesni prilozi*. 1983 ;2(2):11-62. str. 29.

interese cjelokupne radničke populacije već samo određenog segmenta radništva primjerice zaposlenika određenog poduzeća ili određene kvalifikacije. S obzirom na opseg zajednice koje sindikati zastupaju, specifični organizacijski identitet u određenim situacijama nadvladava onaj nacionalni. Takav će proces biti karakterističan za radničke štrajkove u razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata poput onog u Labinu 1921. godine.

Imajući to u vidu postavlja se pitanje općeg odnosa klasnog i nacionalnog identiteta u industrijski razvijenijim sredinama Istre poput Pule, Rovinja ili Labina. U predindustrijskom razdoblju povijesti kod istarskog se stanovništva u velikoj mjeri identifikacija nacionalnom pripadnošću podudarala sa onom klasnom. Ključ društvene stratifikacije bio je ruralni odnosno urbani habitus pojedinca koji je u razdoblju modernizacije uvelike odredio njegovu nacionalnu pripadnost. Modernizacijski i industrijalizacijski procesi dovode do rasta urbanih sredina i posljedično stvaraju mnogo kompleksniju društvenu strukturu od one iz predindustrijskog razdoblja. U industrijski razvijenoj zajednici ekonomski status samo je jedan od brojnih faktora društvene diferencijacije. U formiranju društvene klase ili sloja od izrazite su važnosti kulturni i socijalni kapital, nacionalna, vjerska i etnička pripadnost, te na koncu društveni status pojedinca uvelike formiran njegovom profesionalnom djelatnošću. Temeljna razlika između društvenog sloja i klase jest u tome što društveni sloj čini skup pojedinaca sa sličnim karakteristikama prvenstveno socioekonomske prirode bez svijesti o pripadnosti tom istom sloju dok društvenu klasu karakterizira svijest o njenoj pripadnosti i sukladno time zastupanje njenih interesa.⁸³ Definiranje društvene skupine sačinjene od osoba zaposlenih u industrijskoj proizvodnji kao društvenog sloja ili društvene klase uvelike ovisi o lokalnim specifičnostima neke zajednice. Iz tog razloga društvenu skupinu industrijskih radnika nipošto ne treba gledati kao na homogenu pojavu.

Grad Pula kao najrazvijenija industrijska sredina poluotoka početkom 20. stoljeća zapošljava najveći broj industrijskih radnika. Izrazita nacionalna i kulturna heterogenost grada formirala je i relativno heterogenu skupinu industrijskih radnika. Radništvo grada Pule u navedenom razdoblju karakterizira postojanje brojnih podslojeva djelomično formiranih na temelju nacionalne pripadnosti, visine prihoda i profesionalnih vještina. Najveći postotak

⁸³ društvene klase. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 1.7.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/drustvene-klase>>.

industrijskog radništva u Puli, njih oko osam tisuća 1910. zaposleno je u Arsenalu.⁸⁴ Radnici Arsenala popularno zvani „Arsenaloti“ s vremenom zbog svijesti o pripadnosti svome poduzeću konstruiraju „*zasebni mentalni sloj*“.⁸⁵ Podslojevi radnika zaposlenih u Arsenalu dijele se na „*obermeistere*“ odnosno glavne majstore, preradnike, specijalizirane majstore, te na koncu nekvalificirane radnike još zvane „*manuali*“. Među višim skupinama radnika prevladavali su Nijemci i Talijani, te ponešto ostalih narodnosti poput Čeha dok su nekvalificiranu radnu snagu u velikoj mjeri činili Hrvati doseljeni iz ruralnih sredina. Zbog relativno niskih nadnica i visokih troškova života u gradu nezanimariv udio radnog stanovništva čine žene, uglavnom zaposlene kao nekvalificirana, loše plaćena radna snaga.⁸⁶

Položaj žene u društvu jedno je od pitanja kojemu se novoosnovana Talijanska socijaldemokratska stranka odlučila posvetiti. Kao značajna ličnost u borbi za emancipaciju žena ističe se labinska socijalistkinja Giuseppina Martinuzzi.⁸⁷ Od ostalih točaka pulskog ogranka socijaldemokratske stranke ističe se odbijanje bilo kakve suradnje sa buržoaskim strankama, slavenskim sekcijama radničkih organizacija, te propagandno djelovanje protiv klera. Ove posljednje dvije točke uvelike su onemogućile suradnju sa slavenskom političkom elitom iz razloga što su izvan razvijenih industrijskih centara srž političke elite slavenske zajednice činili pripadnici svećenstva. Osim odbijanja suradnje sa slavenskim političkim organizacijama do žestokih okršaja dolazi između katoličkog i socijalističkog tiska na talijanskom jeziku.⁸⁸ Odnos talijanskih socijalista prema Talijanskoj liberalnoj stranci ipak je nešto drugačiji. U razdoblju prije izbivanja rata među socijalistima sve više prevladava umjerenija reformistička struja zbog čega nacionalno pitanje postaje jednako značajno kao i ono klasno.⁸⁹ Na izborima za Carevinsko vijeće 1907. socijalisti daju podršku kandidatu Talijanske liberalne stranke nasuprot kandidatu Hrvatsko-slovenske narodne stranke. Taj čin

⁸⁴ Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011., str. 131.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011., str. 135.

⁸⁷ Relevante, S., Komunistička partija Italije u Puli u međuraću, Diplomski rad, Sveučilište u Puli, Pula, 2020. str. 17.

⁸⁸ Iveković Martinis, Anja, Interkulturni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 69.

⁸⁹ Iveković Martinis, Anja, Interkulturni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 73.

smanjuje mogućnosti međunacionalne suradnje socijalista udaljavajući dio slavenskog radništva od pokreta.⁹⁰

Za razliku od Pule u području istočne Istre gdje rudarska industrija čini osnovu gospodarske strukture situacija jest bitno drukčija. Radnici zaposleni u rudnicima zbog specifičnog radnog habitata razvijaju različite oblike kolektivne svijesti od onih zaposlenih u ostalim sektorima proizvodnje. Kao odgovor na nesigurne i nerijetko po život opasne uvjete rada u rudniku, rudarske zajednice ostvaruju mnogo višu razinu kohezivnosti tako da neki antropolozi govoreći o takvim zajednicama zagovaraju ideju „*ante litteram komunizma*“.⁹¹ Ona označava snažnu prisutnost komunitarizma i solidarnosti u rudarskoj zajednici zasjenjujući nacionalni identitet pojedinca koji u slučaju istočne istre uvelike pada u drugi plan. Temeljna razliku između opisanih radničkih zajednica na svijetlo će dana izaći u razdoblju uspona fašizma i njegovog obračuna sa socijalističkim pokretom.

Socijalistički pokret u razdoblju prije izbijanja Prvog svjetskog rata ne uspijeva ostvariti značajnije političke ciljeve. Iako na općinskim izborima u Puli 1905. i 1907. ostvaruje određene uspjehe,⁹² zbog nedovoljno brojne podrške birača ne uspijevaju zaprijetiti dominaciji Talijanske nacionalno-liberalne stranke. S druge strane borba za radnička prava kroz sindikalno organiziranje ostvaruje određene uspjehe posebice na području istočne istre gdje se rudari povezuju sa austrijskim sindikatima.⁹³ Upravo će se na tom području i ostvariti najznačajniji rezultati u vidu političkog djelovanja u razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata. Temeljni problem socijalističkog pokreta u Istri jest nemogućnost nadilaženja partikularnih interesa lokalnih ogranaka stranaka i strukovnih sindikata. Nemogućnost formiranja pokreta na masovnijoj osnovi uz veću razinu povezanosti lokalnih ogranaka i sindikata značajno je smanjila mogućnost pružanja otpora fašističkom pokretu. Slabost socijalističkog pokreta, raspad Talijanske liberalne stranke i nepostojanje masovnih pro-slavenskih političkih organizacija nakon završetka rata širom su otvorili put političkog uspona i preuzimanja vlasti fašističkog pokreta. Gotovo cijelo razdoblje međuratne povijesti Istre obilježeno je političkim sustavom koji zbog svoje vlastite esencije nije mogao uspostaviti socijalni mir unatoč snažnim

⁹⁰ Oštrić V. Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine. Povijesni prilozi. 1983 ;2(2):11-62. str. 37.

⁹¹ (Spagna, 1998: 8), prema Matošević A. Labinska republika 1921: antropološko-povijesne bilješke uz stogodišnjicu rudarskog zauzeća ugljenokopa, samoorganizacije i otpora. Politička misao. 2021;58(1):7-26. str.9.

⁹² Relevante, S., Komunistička partija Italije u Puli u međuraću, Diplomski rad, Sveučilište u Puli, Pula, 2020. str. 19.

⁹³ Oštrić V. Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine. Povijesni prilozi. 1983 ;2(2):11-62. str. 31.

represivnim mjerama i gotovo potpunoj pacifikaciji svakog potencijalnog oblika oporbe režimu.

3. Razdoblje preokreta (1918.-1922.)

Ratne operacije Prvog svjetskog rata zaobišle su istarski poluotok. Unatoč tome njegove će posljedice ostaviti duboki trag na društveni i gospodarski život Istre. Posljedice ekonomske i političke krize izazvane raspadom Austro-Ugarske Monarhije osjećat će se još godinama nakon završetka rata. Promjena državnopravnog statusa Istre 1918. označit će početak novog razdoblja njene povijesti koje će potrajati 25 godina sve do kapitulacije Kraljevine Italije 1943. godine.

Vremensko razdoblje od studenog 1918. kada talijanska vojska ulazi na prostor istarskog poluotoka do ožujka 1922. kada fašistička stranka preuzima vlast u Italiji jedno je od najturbulentnijih razdoblja cjelokupne istarske povijesti. Povijesna stvarnost Istre u navedenom razdoblju obilježena je brojnim sukobima na nacionalnoj i političkoj osnovi, radničkim štrajkovima, te nestašicom hrane i osnovnih životnih sredstava. Najznačajnija karakteristika poslijeratnog razdoblja jest ubrzani proces odumiranja liberalne demokracije i njenih institucija. Najznačajniji akteri prijeratnog političkog života ne uspijevaju zadržati pozicije moći. Politički vakuum nastao raspadom liberalne države pruža priliku novoosnovanom fašističkom pokretu da u svega nekoliko godina od marginalnog, postane najznačajniji politički faktor u zemlji. Prateći političku i ekonomsku krizu Istra u razdoblju po završetku rata doživljava i snažan demografski pad koji najsnažnije pogađa jug poluotoka. Unatoč stanovitoj stabilizaciji političkog i društvenog života uspostavom fašističkog režima, kao posljedica tog čina, nasilje postaje sastavni dio svakodnevne stvarnosti istarskog društva.

3.1. Društveno-ekonomska kretanja u poslijeratnom razdoblju

Potpisivanjem tajnog Londonskog sporazuma 1915. Kraljevini Italiji sile Antante jamče područje Istre, Trsta, južnog Tirola i dijelove Dalmacije u zamjenu za ulazak u rat na njihovoj strani. Razdoblje Prvog svjetskog rata na području Istre unatoč nedostatku vojnih djelovanja protječe poprilično burno. Južni dio poluotoka proglašen je vojnom zonom i zbog rizika od bombardiranja od strane talijanske vojske iz Pule i okolice 1915. biva evakuirano oko 50 000

civila.⁹⁴ Završetkom rata potkraj 1918. i kolapsom Austro-Ugarske Monarhije Istra nakratko biva pripojena novostvorenoj Državi Slovenaca Hrvata i Srba. Već nakon nekoliko dana talijanska vojska sukladno sporazumu sa ostalim silama Antante ulazi u grad Pulu, te zatim u sva ostala istarska mjesta.⁹⁵ 12. studenog 1920. Kraljevina Italija i Kraljevstvo Srba Hrvata i Slovenaca potpisuju Rapallski ugovor kojim Istra službeno biva anektirana od strane Italije. Promjena državnopravnog statusa Istre dodatno pojačava tenzije među nacionalnim zajednicama. Austrijska je vlast unatoč svojoj nekonzistentnoj politici prema različitim nacionalnim skupinama u Istri bila važan faktor stabilizacije političkog i društvenog života. Njezinim su nestankom uzdrmani sami temelji istarskog političkog, društvenog i gospodarskog života koji u svega nekoliko godina doživljava radikalnu transformaciju.

Završetkom rata i talijanskom okupacijom demografska kretanja istarskih gradova u većini slučajeva imaju negativan predznak. Važno je istaknuti kako demografski pad nije u jednakoj mjeri zahvatio sve gradove. Usporedimo li popise stanovništva iz 1910. i 1921.⁹⁶, vidimo da se broj stanovnika u navedenom razdoblju smanjio sa 258.264 na 236.235 odnosno za 22.029 stanovnika.⁹⁷ Najviše su stradali grad Pula i Rovinj kao najveća i najrazvijenija urbana središta poluotoka. Broj stanovnika pulske općine smanjio se sa 70 948 prema popisu iz 1910. na 49 323 stanovnika 1921. godine. Najveći demografski pad doživjela je sama gradska jezgra, dok je ruralna okolica u određenoj mjeri ipak ostala pošteđena. Drugi po redu najpogođeniji grad bio je Rovinj. Stanovništvo općine palo je sa 12 323 stanovnika 1910. na 10 022 stanovnika 1921.⁹⁸ Ostali su gradovi u navedenom razdoblju uglavnom doživjeli mnogo blaži demografski pad ili stagnaciju. Jedinu iznimku predstavlja općina Labin koja u razdoblju između 1910. i 1921. doživljava stanovit demografski rast sa 12 028 na 14 197 stanovnika.⁹⁹

Etnička se i nacionalna struktura istarskog društva u razdoblju po završetku rata uvelike mijenja. Prije svega stanovništvo Njemačke, Poljske, Češke, ali i svi ostalih narodnosti Austro-

⁹⁴ Duda, Igor, „Mi smo ovdje tek toliko“ Izgubljeni stanovnici Pule 1910.-1948., Radovi, Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 34-35-36., Zagreb, 2004. str. 157-184. str. 161.

⁹⁵ Krizman, M., Istra od talijanske okupacije do Londonskog memoranduma 1954., Matica hrvatska Pazin, Pazin, 2018. str.13.

⁹⁶ Važno je istaknuti da navedene brojke vrijede za općine u Istri koje su danas u sastavu Republike Hrvatske. Stoga je ukupni broj stanovnika nešto niži nego u prethodno navedenom podatku od 264.836 stanovnika.

⁹⁷ Manin, Marino, O povjerljivom popisivanju istarskih Hrvata provedenom 1939. godine (na temelju popisnoga materijala iz 1936. godine), Časopis za suvremenu povijest Vol. 34. No. 3, Rijeka, 2002., str. 713-733. str. 726.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

Ugarske Monarhije vraća se u svoje domovine odmah po završetku rata što značajno utječe na demografski pad grada Pule. Iseljavanje stanovništva hrvatske i slovenske narodnosti fenomen je koji se pojavljuje već polovicom 19. stoljeća, a u razdoblju talijanske okupacije dodatno se intenzivira. Pravci migracije u najvećoj se mjeri kreću prema susjednom Kraljevstvu Srba Hrvata i Slovenaca, a u kasnijim razdobljima u značajnoj mjeri i prema zemljama Sjeverne i Južne Amerike.¹⁰⁰ Uzimajući u obzir socioekonomsku strukturu istarskog društva pri kojoj Hrvati i Slovenci u Istri čine veliku većinu ruralnog stanovništva ne čudi činjenica da su nerodne i sušne godine 1921. 1922. i 1923. značajno utjecale na dodatno iseljavanje slavenskog stanovništva¹⁰¹. Osim loše ekonomske situacije, sustav zdravstvene zaštite i higijenski standardi također su bili na vrlo niskoj razini uzrokujući visoku stopu mortaliteta i morbiditeta dodatno pogoršavajući demografsku sliku poslijeratnog razdoblja.¹⁰² Tijekom cijelog razdoblja međuraća središnja je vlast provodila politiku „unutarnje kolonizacije“ naseljavajući stanovnike iz ostalih talijanskih pokrajina, takozvane „regnicole“ u Istru s ciljem njene talijanizacije.¹⁰³ Masovnije doseljavanje talijanskog stanovništva započelo je tek nakon uspona fašizma na vlast dok u razdoblju po završetku rata nije imalo značajnijeg utjecaja na demografska kretanja. Problem popisa stanovništva iz 1921. godine jest u tome što nam ne dočarava vjerno sliku etničke strukture istarskog društva s obzirom na veliku manipulaciju podataka koji se tiču uporabnog jezika stanovništva.¹⁰⁴ Demografska kretanja poslijeratnog razdoblja izmijenila su omjer urbanog i ruralnog stanovništva, a sukladno time i socioekonomsku strukturu istarskog društva. Zastojem industrijske proizvodnje privremeno se povećava udio poljoprivrednog stanovništva sve do djelomičnog oporavka industrijske proizvodnje sredinom 20. godina.

Razdoblje neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata jedno je od najtežih razdoblja za grad Pulu u njenoj cjelokupnoj povijesti. Sveopći gospodarski, društveni, demografski i kulturni uspon grada u drugoj polovici 19. st. usko je vezan uz postojanje Austro-

¹⁰⁰ Dukovski, D. (2006) Istra XX. stoljeća (1900.-1950): Promjene identiteta (Socijalni i gospodarski uzroci). U: Manin, M., Dobrovšak, L., Črpić, G., Blagoni, R. & (ur.) Identitet Istre: Ishodišta i perspektive str. 151.

¹⁰¹ Dukovski D. Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.). *Adrias*. 2008; (15):129-165 str. 143.

¹⁰² Radošević, M., Smrt na krilima siromaštva: Tuberkuloza i malarija u istarskoj provinciji 1918. – 1940., Srednja Europa, Zagreb, 2015. str. 28.

¹⁰³ Dukovski D. Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.). *Adrias*. 2008; (15):129-165 egzodusa str. 145.

¹⁰⁴ Manin, Marino, O povjerljivom popisivanju istarskih Hrvata provedenom 1939. godine (na temelju popisnoga materijala iz 1936. godine), *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 34. No. 3, Rijeka, 2002., str. 713-733. str.725.

Ugarske Monarhije odnosno njenog državnog aparata i tržišta. Imajući to na umu ne začuđuje toliko činjenica da raspadom Monarhije započinje razdoblje snažne dekadencije grada. Nestankom Austro-Ugarske Monarhije ne nestaje samo egzistencijalna osnova grada već i ona koja mu daje smisao. Brisanjem Austro-Ugarske Monarhije sa karte Europe, Pula od grada sa važnom geostrateškom pozicijom postaje provincijski grad drugorazrednog značaja. Pulska industrija gubitkom tržišne osnove zapada u tešku krizu što rezultira izrazito velikom nezaposlenošću koja u svojem vrhuncu doseže brojku od 22 000 ljudi.¹⁰⁵ Snažna ekonomska kriza uvjetuje i veliki demografski pad koji radikalno mijenja njegovu socioekonomsku i etničku strukturu. Grad otprije poznat kao „Monarhija u malom“ demografskim promjenama gubi svoju izrazito šarenu etničku strukturu postajući grad sa izrazitim talijanskim predznakom iz korijena mijenjajući svoj identitet. Demografski pad uzrokovan je djelomično evakuacijom civilnog stanovništva tijekom rata od kojih se dio nikada nije vratio.¹⁰⁶ Stanovništvo njemačke, češke, poljske i ostalih narodnosti vraća se po završetku rata u matične države ostavljajući veliku prazninu iza sebe.¹⁰⁷ Obavljajući funkcije činovnika, profesora, kvalificiranih radnika i ostalih sofisticiranih zanimanja njihovim se iseljenjem kapital sadržan u znanju znatno smanjuje dodatno onemogućavajući dugoročnu obnovu grada. Unatoč upitnoj vjerodostojnosti, popis stanovništva iz 1921. ipak može biti indikativan primjer radikalne promjene etničke strukture grada. Prema tom popisu čak 91,9% stanovnika kao uporabni jezik ističe talijanski naspram 45,8%, 1910. godine.¹⁰⁸ Razlog takve velike promjene uz već istaknutu manipulaciju podacima jest odseljavanje ne samo njemačke, već i slavenske populacije. Ukupno se stanovništvo grada u navedenom razdoblju smanjilo za 35,4% ostavljajući talijanskoj nacionalnoj zajednici veliku statističku prednost.

Kao što je već istaknuto raspadom Austro-Ugarske Monarhije, Pula, ali i ostali istarski gradovi gube svoje tržište zapadajući u snažnu ekonomsku krizu. Najveće prijeratno industrijsko postrojenje na cijelom poluotoku, pulski Arsenal doživljava snažan udarac. U svega nekoliko godina po završetku rata broj se zaposlenih sveo na 2400 ljudi. Razmjer katastrofe vidljiv je usporedimo li stanje Arsenala na njegovom vrhuncu kada je tamo bilo zaposleno oko

¹⁰⁵ Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011., str. 158.

¹⁰⁶ Duda, Igor, „Mi smo ovdje tek toliko“ Izgubljeni stanovnici Pule 1910.-1948., Radovi, Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 34-35-36., Zagreb, 2004. str. 157-184 str. 161.

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Duda, Igor, „Mi smo ovdje tek toliko“ Izgubljeni stanovnici Pule 1910.-1948., Radovi, Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 34-35-36., Zagreb, 2004. str. 157-184. str. 162.

8000 ljudi.¹⁰⁹ U sljedećih nekoliko godina doći će do polaganog oporavka lokalnog gospodarstva, no socioekonomska struktura grada biti će nepovratno izmijenjena. Tijekom cijelog razdoblja međuraća uglavnom će prevladavati manja i srednja poduzeća, a statistički najznačajniju granu unutar industrijskog sektora činiti će obrtnička proizvodnja.¹¹⁰

Grad Rovinj se koncem 19. i početkom 20. stoljeća profilira kao drugo najveće industrijsko središte poluotoka. Razvijena industrijska i obrtnička proizvodnja u gradu nije ostala imuna na snažan potres koji istarsko društvo i ekonomija doživljava raspadom Austro-Ugarske Monarhije. Završetkom rata Rovinj poput Pule zapada u tešku ekonomsku i socijalnu krizu. Kao i u ostatku južne Istre, civilno stanovništvo biva evakuirano u unutrašnje zemlje Monarhije, prvenstveno Austriju i Češku. Prema nekim procjenama broj stanovnika opao je sa otprilike 10 000 u trenutku izbijanja rata na 3000 ostavljajući grad potpuno pustim.¹¹¹ Evakuacija civilnog stanovništva umrtvila je cjelokupnu gospodarsku djelatnost u gradu i okolici, od poljoprivrede i ribarstva sve do industrijske proizvodnje. Poljoprivredna zemljišta bivaju zapuštena što znatno otežava ponovno pokretanje proizvodnje koju civilna vlast pokušava različitim mjerama revitalizirati.¹¹² Ribarstvo također zapad u tešku krizu prvenstveno zbog nemogućnosti plasiranja proizvoda na tržište koje nestaje raspadom Monarhije. Ponovno pokretanje industrijske proizvodnje u gradu, prvenstveno tvornice duhana biva znatno otežano zbog nedostatka financijskog kapitala, te nestanka strojeva vjerojatno odnesenih tijekom smijene vlasti u gradu.¹¹³

Temeljna razlika između Rovinja i Pule u razdoblju prije izbijanja rata iskazuje se u njihovoj etničkoj odnosno nacionalnoj strukturi. Za razliku od izrazito etnički mješovitog stanovništva grada Pule, u Rovinju velikom većinom prevladava ono talijansko. Prema popisu stanovništva iz 1910. godine 93,8% stanovništva općine kao svoj uporabni jezik izabralo je talijanski. Taj se postotak nije pretjerano izmijenio ni tijekom popisa stanovništva 1921. godine

¹⁰⁹ Dukovski, Darko, Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011., str. 160.

¹¹⁰ Ratkajec, Hrvoje, Prostorni vidici industrijalizacije u Istri od 1918. do 1940.: primjeri razvoja rudarske industrije i industrije građevnih materijala, Časopis za suvremenu povijest Vol. 46. No. 2., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Koper, Republika Slovenija, str. 319-339. str. 322.

¹¹¹ Han, Diego, Rovigno dalla fine della Grande guerra all'instaurazione della dittatura fascista (1919-1926), Centar za povijesna istraživanja Rovinj/Centro di ricerche storice, Quaderni XXVII, 2016., str 249-291. str. 251.

¹¹² Han, Diego, Rovigno dalla fine della Grande guerra all'instaurazione della dittatura fascista (1919-1926), Centar za povijesna istraživanja Rovinj/Centro di ricerche storice, Quaderni XXVII, 2016., str 249-291. str. 256.

¹¹³ Isto.

kada iznosi 94,6%.¹¹⁴ Pad broja stanovnika u općini sa 12 323, 1910. godine na 10 022, 1921. godine bio je ipak manje intenzivan nego u gradu Puli. Jedan od razloga tome jest i nacionalno homogena struktura grada. Većinsko talijansko stanovništvo unatoč izrazito nepovoljnoj ekonomskoj situaciji odlučilo je ipak ostati živjeti u gradu sada pripojenome Kraljevini Italiji.

Ekonomska i socijalna kriza završetkom rata u Labinu, gradu poznatom po vrlo razvijenoj rudarskoj djelatnosti, također dolazi do izražaja. Ipak za razliku od Pule i Rovinja povoljna okolnost lokalnog gospodarstva nalazila se u velikoj potražnji ugljene rude koja Kraljevini Italiji kronično nedostaje.¹¹⁵ Labinski rudnici završetkom rata bivaju nacionalizirani, a u tu svrhu u Trstu je 1920. osnovano dioničko društvo „Società Anonima Carbonifera ARSA“.¹¹⁶ Povećani opseg proizvodnje postajao je sve veći teret zaposlenicima rudnika koji postaju sve nezadovoljniji uvjetima rada, te u nekoliko navrata odlučuju ići u štrajk.¹¹⁷ Nezadovoljstvo uvjetima rada isprepletено sa sveopćom društveno-političkom i ekonomskom nestabilnošću talijanskog društva poslijeratnog razdoblja na koncu će rezultirati dvomjesečnim rudarskim štrajkom poznatim pod nazivom „Labinska Republika“. Unatoč teškoj socioekonomskoj situaciji i lošim životnim uvjetima, stanovništvo se labinske općine u razdoblju između 1910. i 1921. povećalo sa 12 028 na 14 197 stanovnika. Cjelokupno razdoblje međuraća na labinštini biti će obilježeno snažnim rastom industrijske proizvodnje prvenstveno rudarstva, proizvodnje cementa i iskopa boksita. Rast industrijske proizvodnje rezultat će i demografskim usponom navedenog područja čiji će vrhunac biti izgradnja rudarskih naselja Raše i Podlabina.

Ostali istarski gradovi u trenutku završetka rata nemaju razvijeniju industrijsku proizvodnju. Njihova se gospodarska djelatnost većinom temelji na obrtničkoj proizvodnji i poljoprivredi, te izlovu i preradi ribe u gradovima na zapadnoj obali Istre. Nestankom protekcionističkih mjera donijetih za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije i pojavom nove snažne konkurencije, industrija za preradu ribe zapada u tešku krizu dovodeći veliki broj

¹¹⁴ Manin, Marino, *O povjerljivom popisivanju istarskih Hrvata provedenom 1939. godine (na temelju popisnoga materijala iz 1936. godine)*, Časopis za suvremenu povijest Vol. 34. No. 3, Rijeka, 2002., str. 713-733. str.726.

¹¹⁵ Scotti, Giuricin: *Repubblica di Albionna e il movimento dell' occupazione delle fabbriche in Italia* str. 34.

¹¹⁶ Ratkajec, Hrvoje, *Prostorni vidici industrijalizacije u Istri od 1918. do 1940.: primjeri razvoja rudarske industrije i industrije građevnih materijala*, Časopis za suvremenu povijest Vol. 46. No. 2., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične studije, Koper, Republika Slovenija, str. 319-339. str. 331.

¹¹⁷ Scotti, Giuricin: *Repubblica di Albionna e il movimento dell' occupazione delle fabbriche in Italia* str. 34.

radnika zaposlenih u gradovima diljem obale u neizvjesnu situaciju.¹¹⁸ Lokalno gospodarstvo gradova u unutrašnjosti i na zapadnoj obali uglavnom temeljeno na obrtničkoj i poljoprivrednoj djelatnosti u poratnom razdoblju i dalje ima izrazito autarkični karakter. Upravo stoga poremećaji tržišta koji snažno pogađaju industrijske centre poluotoka Pulu i Rovinj, u mnogo manjoj mjeri utječu na ekonomsku proizvodnju gradova u unutrašnjosti i na zapadnoj obali. Gospodarska i socijalna kriza gradova u unutrašnjosti poput Pazina i Buzeta uzrokovana je prvenstveno krizom poljoprivrede koja snažno pogađa poluotok u poslijeratnom razdoblju. Osnovne karakteristike poljoprivredne proizvodnje poput usitnjenosti posjeda i monokulturne proizvodnje, prvenstveno vinove loze, uz nedostatak financijskog kapitala bile su izrazito plodno tlo za nastanak krize u novim političkim i ekonomskim uvjetima nastalima raspadom Austro-Ugarske Monarhije. Loše stanje na selu utjecalo je i na gradove u unutrašnjosti koji su zbog nedostatka razvijenog tržišta i prometne infrastrukture ostali i dalje izrazito povezani sa svojom ruralnom okolinom. Unatoč teškoj krizi, općine u središnjoj Istri uglavnom su brojem stanovnika stagnerale bez pretjeranih oscilacija. Iseljavanje Hrvata i Slovenaca iz središnje, sjeverne i zapadne Istre djelomično je nadomješteno doseljavanjem stanovništva iz ostalih talijanskih pokrajina, ali najvećim dijelom visokim natalitetom odnosno prirodnim prirastom u ruralnim sredinama. Migracije istarskog stanovništva u razdoblju od 1918. do 1923. godine većim su dijelom rezultat novih političkih uvjeta, dok su u kasnijim razdobljima, posebice nakon 1929. godine uvjetovane prvenstveno ekonomskim razlozima.¹¹⁹

Ekonomska kriza protkana značajnim demografskim mijenama čije je osnovna karakteristika odseljavanje ne-talijanskog i doseljavanje talijanskog stanovništva u Istru uvelike je utjecala na njenu socijalnu i etničku strukturu i samim time izmijenila cjelokupni kontekst društveno-političkih konflikata. U sastavu nove države cjelokupna se ekonomska djelatnost morala iznova definirati prebacujući se sa ratne na mirnodopsku proizvodnju, nalazeći nove načine za postizanje konkurentnosti na novouspostavljenom tržištu.

¹¹⁸ Ravlić, Pavao: Gospodarski uzroci iseljavanja Hrvata i drugih stanovnika Istre između dva svjetska rata, Manin, M., ur. Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001., str. 551.

¹¹⁹ Ravlić, Pavao: Gospodarski uzroci iseljavanja Hrvata i drugih stanovnika Istre između dva svjetska rata, Manin, M., ur. Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001., str. 549.

Nemogućnost novih vlasti u razdoblju neposredno nakon vojne okupacije u stabilizaciji ekonomske proizvodnje i rješavanju novonastale krize, dodatno je intenziviralo već postojeće tenzije između različitih nacionalnih i političkih grupacija prisutnih već dugi niz desetljeća.

3.2. Nacionalno-politički odnosi u razdoblju 1918- 1922.

Razdoblje između raspada Austro-Ugarske Monarhije krajem 1918. i uspostave fašističkog režima 1922. iz dubine je izmijenilo karakter istarskog društva. Ekonomska kriza, velike migracijske mijene, raspad liberalne države i pojava fašističkog pokreta uzrokovali su brojne društvene i političke konflikte vrlo često nasilnog karaktera. Naslijeđe predratnog političkog života Istre u novom kontesktu obilježenom talijanskom okupacijom sada dobiva potpuno novi karakter. Nestankom austrijske vlasti nestaje faktor medijacije između slavenskog i talijanskog nacionalno-političkog bloka prvenstveno na štetu istarskih Slavena. Potpadanje pod vlast Kraljevine Italije društveno-politički život Istre dolazi pod veliki utjecaj društvenih zbivanja na Apeninskom poluotoku. Razdoblje poznato u povijesti kao „biennio rosso“ okarakterizirano brojnim radničkim štrajkovima diljem Italije djelomično i u ponešto drugačijem vremenskom okviru pogađa i Istarski poluotok. Pojava fašističkog pokreta, bolje reći organiziranih fašističkih skvdari pojavljuje se u istri nedugo nakon osnivanja prvog fascija u Milanu u ožujku 1919. godine. Kako bi mogli razumjeti djelovanje i uspon fašističkog pokreta, te brojne sukobe i štrajkove inicirane od strane socijalističkog pokreta potrebno je vratiti se na odnos novih talijanskih vlasti prema Istri i njenom stanovništvu, te različitim nacionalnim i političkim akterima u razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata.

Gruba podjela političkih grupacija u Istri u trenutku obnavljanja predratnog političkog života može se svesti na tri glavna aktera: talijanski nacionalni blok, slavenski nacionalni blok i socijaldemokratsku stranku odnosno pokret. Međusobni odnos navedena tri politička faktora u razdoblju nakon okupacije postaje još kompleksniji naspram prijeratnog razdoblja dolaskom u okrilje nove države uz prateće društveno-političke mijene karakteristične za cjelokupni europski kontinent u poslijeratnom razdoblju. Te se mijene svode prije svega na radikalizaciju djelovanja socijalističkog pokreta pod utjecajem ruske revolucije i boljševizma. Veliki je rat u svojem naslijeđu osim prekrojenih granica uz prateću veliku materijalnu i ljudsku štetu uzrokovao i duboke društvene distorzije. Jedna od istaknutih posljedica tih distorzija jest pojava brojnih paravojnih jedinica diljem kontinenta. U Italiji najpoznatiji primjer toga su

Arditi. Nastali demobilizacijom specijalnih jurišnih jedinica talijanske vojske, po završetku se rata nisu mogli ponovno integrirati u društvo postajući idealna podloga za ponovnu mobilizaciju kao pripadnici fašističkih skvdari.¹²⁰ Raspadom velikih europskih carstava poput Austro-Ugarske Monarhije ili Carske Rusije ideja nacionalne države doživljava svoj vrhunac. Ta se pojava primarno očituje u poistovjećivanju države sa nacionalnom zajednicom dajući pitanju nacionalnih manjina veliki značaj.

Pitanje statusa nacionalnih manjina u novostečenim krajevima, Slavenima u Istri, Kvareneru i Slovenskom Primorju, te Nijemcima u Tirolu zadavalo je velike brige talijanskim vlastima. Odnos državnih vlasti naspram nacionalnih manjina neposredno nakon završetka rata dobrim je dijelom određen i delikatnom međunarodnom situacijom u kojoj se tada nalazila Kraljevina Italija. Diplomatski spor između Kraljevine Italije i Kraljevstva Srba Hrvata i Slovenaca oko pripadnosti Istre, Zadra, dalmatinskih otoka i Slovenskog primorja pojavio se kao važno pitanje prilikom potpisivanja Versaileskog sporazuma. Pokušavajući očuvati red i mir u novostečenim krajevima uz uravnotežen pristup prema slavenskom stanovništvu talijanski premijer Francesco Nitti poziva državne strukture da djeluju u smjeru pomirbe između različitih nacionalnih skupina na navedenim prostorima.¹²¹ Umjerena politika talijanske vlasti naspram slavenskog stanovništva uvelike je ometana od strane vojske, ali i same javnosti koja je bila nezadovoljna činjenicom da Italija po završetku rata nije dobila sve teritorije obećane Tajnim londonskim sporazumom. Državna politika prema istarskom poluotoku očiti je dokaz slabosti središnje vlasti talijanske države i njenog disharmoničnog odnosa prema talijanskom društvu. Takav odnos će uvelike olakšati uspon i preuzimanje vlasti od strane fašističkog pokreta svega nekoliko godina nakon završetka rata.

Djelovanje nacionalnih blokova kao temeljnih političkih aktera poslijeratne Istre u najvećoj je mjeri ograničeno na gradove. Razlog tome jest taj što se borba za obranu i interese nacionalnih skupina u velikoj mjeri svodi na sukob između kulturno-političkih elita navedenih zajednica najvećom mjerom koncentriranih u gradskim središtima. Te su elite sačinjene uglavnom od pripadnika srednjih slojeva odnosno profesija poput obrtnika, učitelja,

¹²⁰ Gentile, Emilio, *Struggle for modernity: Nationalism, futurism and fascism*, Praeger, Westport, Connecticut London, 2003. str. 133.

¹²¹ D'Alessio, Giovanni: Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave talijanske države (od Ville Giusti do Rapalla), *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata*, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001. ur. Manin, M. Str. 165.

službenika i svećenstva. Odnos sukoba i suživota u gradskim zajednicama završetkom rata u Istri izrazito je kompleksno pitanje. Na višim političkim instancama sukob nacionalnih blokova prisutan je u Istri već duži niz desetljeća. U trenutku vojne okupacije taj se sukob dodatno intenzivizira. Pitanje koje se postavlja jest u kojoj je mjeri taj sukob prisutan u svakodnevnom životu gradskih zajednica, te koje je značenje koje mu pripadnici tih istih zajednica pridaju.

Unatoč uznapredovalim procesima nacionalnih integracija u Istri, nacionalna ravnodušnost i dalje je široko prisutni fenomen, posebice među ruralnim stanovništvom. Kao jedan od dokaza toj tvrdnji pojavljuje se jedan izvještaj pazinskih karabinjera iz 1919. gdje ističu kako subverzivne elemente odnosno jugoslavenske propagandiste ne treba tražiti „*u selu među seljacima i radnicima*“ već među „*vodećim klasama*“.¹²² Ipak izvještaj karabinjera stanovnike ruralnih sredina navodi samo kao „*pasivne elemente*“, a ne kao nacionalno neopredijeljene što ne isključuje mogućnost da nacionalna svijest nije bila prisutni element identifikacije ovog dijela stanovništva, ali smanjenog značaja. Također treba imati na umu da se ovaj izvještaj odnosi na područje Pazinštine, te samo u određenoj mjeri može biti reprezentativan primjer stanja u ostalim ruralnim krajevima poluotoka. Naspram seoskog elementa izvještaj pazinskih karabinjera iz srpnja 1920. godine navodi jugoslavensku promidžbu uglavnom provode već dobro poznati „*svećenici i nastavnici koji su gorljivi Hrvati i po narodnosti i po osjećajima*“.¹²³ Jedan od prikaza brojčanog omjera političke participacije slavenske kulturne elite naspram ruralnog stanovništva jest i popis politički opasnih osoba iz srpnja 1920. u pazinskom okrugu. Od 87 osoba navedenih kao hrvatski ili jugoslavenski agitatori svega 24 pripadaju seljaštvu unatoč tome što statistički čine veliku većinu hrvatskog stanovništva u okrugu.¹²⁴

Tiskani mediji kao jedan od glavnih alata nacionalno-političke promidžbe u razdoblju nakon vojne okupacije počinju zauzimati sve oštrije stavove naspram suprotstavljenih političkih grupacija. Ovdje se pojavljuje novi problem istraživanja odnosa i funkcioniranja nacionalno izmiješanih zajednica u svakodnevnom životu. Naime kod novinskih izvještaja

¹²² D'Alessio, Giovanni: Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave talijanske države (od Ville Giusti do Rapalla), Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001. ur. Manin, M. str. 174.

¹²³ D'Alessio, Giovanni: Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave talijanske države (od Ville Giusti do Rapalla), Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001. ur. Manin, M. str. 175.

¹²⁴ Isto.

prisutna je sveopća etnizacija svih društvenih zbivanja, pa tako i konfliktnih situacija koje nisu nužno za svoj uzrok morale imati nacionalnu netrpeljivost. Možda najbolji primjer ovakve tendencije predstavljaju novinski izvještaji o razbojničkoj djelatnosti. Naime zbog sveopće ekonomske krize, društveno-političke nestabilnosti i nemogućnosti održanja pravnog poretka u Istri završetkom rata dolazi do razbuktavanja razbojništva posebice u trokutu između Rovinja, Poreča i Pazina. Razbojničke skupine, sačinjene dobrim dijelom od dezertera austrijske vojske po nacionalnom su sastavu uglavnom heterogene.¹²⁵ Prema različitim izvještajima i rezultatima istraga čini se da navedene skupine u svojem djelovanju nisu uzimale u obzir nacionalnu pripadnost svoje mete već isključivo njen materijalni status.¹²⁶ Unatoč tome talijanski je dnevni list L'azione prilikom izvještavanja, navedene događaje stavljao u kontekst etničkih sukoba opisujući razbojnice kao pripadnike slavenskog etnosa čije je djelovanje usmjereno protiv talijanskog stanovništva.¹²⁷ Suradnja pripadnika različitih nacionalnosti prilikom počinjenja razbojstava teško da je mogla biti izraz međunacionalne tolerancije i solidarnosti već prije čisti izraz nacionalne ravnodušnosti. Prohrvatski listovi s druge strane također su različitim događajima pokušavali dati nacionalan ton. Jedan od primjer takve tendencije jest in memoriam objavljen u listu „Istarska riječ“ prilikom smrti jedne žene iz Sv. Martina kod Buzeta naslova „Smrt rodoljubne žene“. U samome se tekstu nigdje ne navodi podatak o njenom nacionalno-političkom djelovanju već samo činjenica kako je bila „uzorna žena“.¹²⁸

Odnos vojnih, a kasnije i civilnih vlasti Kraljevine Italije naspram slavenske kulturno-političke elite najjednostavnije bi se mogao opisati kao ambivalentan. Svjesni svoje nepopularnosti među slavenskim stanovništvom, ali isto tako i njihove relativne političke neorganiziranosti,¹²⁹ talijanska je vlast pokušavala postupno pacificirati nacionalno-politički pokret Slavena u Istri. Katolički kler kao tradicionalna kulturna elita slavenskog stanovništva od početka okupacije dolazi u sukob sa novim vlastima. Sukob se često svodi na pitanje

¹²⁵ Dukovski D. Povijest istarskog brigantaggia i contrabanda – socijalno rezbojništvo i cosa nostra istriana. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 1995 ;28(1):212-229. str. 214.

¹²⁶ Dukovski D. Povijest istarskog brigantaggia i contrabanda – socijalno rezbojništvo i cosa nostra istriana. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 1995 ;28(1):212-229. str. 217.

¹²⁷ Han, Diego, Rovigno dalla fine della Grande guerra all'instaurazione della dittatura fascista (1919-1926), Centar za povijesna istraživanja Rovinj/Centro di ricerche storice, Quaderni XXVII, 2016., str 249-291. str. 254.

¹²⁸ „Smrt rodoljubne žene“, Istarska riječ (Trst), 22.2.1923., 7.

¹²⁹ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 107.

upotrebe jezika prilikom liturgijskih obreda. Djelovanje projugoslavenskog katoličkog klera nova je vlast na razne načine pokušavala sputavati. Progoni i zatvaranja svećenika bili su vrlo učestali, no najčešće se politički nepodobne svećenike interniralo u ostale dijelove Italije onemogućavajući tako njihovo djelovanje.¹³⁰ Ipak važno je istaknuti kako se Katolička Crkva kao institucija zbog obrane vlastite autonomije u određenim situacijama suprotstavlja talijanskim vlastima, stajući u obranu slavenskih svećenika. Primjer toga jest slučaj upravitelja župe u Žminju, Pravdoslava Filiplića. Ustrajan u korištenja staroslavenskog i hrvatskog jezika u liturgijskim obredima, Filiplić dolazi u sukob sa vojnim vlastima zbog čega u jednom trenutku biva interniran u Sardiniju, te potom u Sienu. Povratkom u Žminj dobiva dopis Zapovjedništva vojne posade u Žminju kojim se zahtjeva da liturgijske obrede obavlja na latinskom jeziku. Filiplić dopis prosljeđuje ordinarijatu u Trstu koji potom upozorava Civilni komesarijat u Pazinu kako je zapovjedništvo vojne posade u Žminju prekoračilo svoje ovlasti s obzirom da pitanje jezika u služenju liturgijskih obreda spada u nadležnost Crkve.¹³¹ Odnos Katoličke Crkve, Civilnih vlasti, te proslavenske struje među Katoličkim klerom dodatno se komplicira početkom djelovanja fašističkog pokreta u Istri. Kao što je već istaknuto Katolička Crkva u određenim slučajevima zauzima obrambeni stav naspram slavenskih svećenika braneći tako vlastitu autonomiju. S druge strane unutar same Crkve postoji relativno snažna protalijanska struja čiji je najistaknutiji predstavnik, Giovanni Quinci u Puli vršio službu mornaričkog kapelana.¹³² Talijanske vlasti unatoč negativnom stavu prema slavenskom svećenstvu ipak ne žele vršiti pritisak na biskupe prilikom postavljanja novih župnika. Također smatraju kako je umjerenim pristupom moguće pridobiti slavensko svećenstvo na svoju stranu.¹³³ Bitan faktor u odnosu talijanskih vlasti naspram slavenskog svećenstva leži u činjenici da talijansko i slavensko stanovništvo dijele istu vjeru onemogućavajući tako direktan napad na njihovo katoličanstvo kao takvo.

Djelatnici javni službi neposredno nakon okupacije u svrhu ostanka u službi moraju podnositi pojedinačni zahtjev Namjesništvu. Prilikom prihvaćanja zahtjeva, mjesne su se vlasti

¹³⁰ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 75.

¹³¹ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 76.

¹³² Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 86.

¹³³ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 73.

konzultirale sa karabinjerskim izvještajima o političkoj i nacionalnoj orijentaciji pojedinca te tako pokušale očistiti javne službe od politički nepodobnih pojedinaca.¹³⁴ Unatoč tome 1919. broj zaposlenika javnih službi hrvatske i slovenske narodnosti nije doživio značajan pad izuzev poštansko-telegrafске službe.¹³⁵ Razlog tome vjerojatno leži djelomično u politici pomirenja između različitih nacionalnih skupina koju je talijanska vlast u početku pokušavala provoditi, ali još više u pragmatičnim razlozima s obzirom na nedostatak obrazovanog kadra koji bi mogao zamijeniti ispražnjena mjesta u javnim službama. Uz navedene razloge svakako treba pridodati i suzdržanost prilikom iskazivanja političkih stavova i nacionalnih osjećaja kod nekih pojedinaca zbog straha od gubitka službe.

Najveći udar što su ga istarski Slaveni doživjeli dolaskom nove vlasti dogodio se na području školstva. Obrazovni sustav kao područje intenzivne socijalizacije važan je alat za nacionalnu i kulturnu indoktrinaciju pojedinca. Kao važno područje oblikovanja kolektivnih identiteta, pitanje školstva pojavljuje se kao jedno od centralnih motiva djelovanja hrvatskih, slovenskih i talijanskih nacionalnih agitatora. Upravo se stoga obrazovanje javlja kao jedno od glavnih kanala buduće talijanizacije istarskog društva. Hrvatsko i slovensko školstvo početkom 20. stoljeća doživljava snažan uzlet velikim dijelom zahvaljujući djelovanju Družbe sv. Ćirila i Metoda. Tijekom Prvog svjetskog rata dodatno se otvara novih 10 slovenskih i čak 49 hrvatskih škola.¹³⁶ Razlog tome jest uz otvaranje novih škola, pretvaranje talijanskih škola u hrvatske. Sve u svemu u trenutku okupacije u Istri sve skupa djeluje 239 hrvatskih i slovenskih škola većinom kao jednorazrednice ili dvorazrednice.¹³⁷ Prilikom evakuacije civilnog stanovništva iz južnog dijela poluotoka dio se škola privremeno zatvara. Neposredno nakon okupacije unatoč odredbi admirala Cagnija o otvaranju svih škola u Istri izuzev onih njemačkih, do otvaranja velikog dijela hrvatskih škola nikada nije došlo ili su otvorene kao talijanske.¹³⁸ Manje od godinu dana uslijed talijanske okupacije broj hrvatskih i slovenskih škola smanjio se za 109

¹³⁴ D'Alessio, Giovanni: Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave talijanske države (od Ville Giusti do Rapalla), Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001. ur. Manin, M. str.166.

¹³⁵ D'Alessio, Giovanni: Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave talijanske države (od Ville Giusti do Rapalla), Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001. ur. Manin, M. str. 167.

¹³⁶ Krizman, M., Istra od talijanske okupacije do Londonskog memoranduma 1954., Matica hrvatska Pazin, Pazin, 2018. str. 40.

¹³⁷ Krizman, M., Istra od talijanske okupacije do Londonskog memoranduma 1954., Matica hrvatska Pazin, Pazin, 2018. str. 41.

¹³⁸ Demarin, M., Hrvatsko školstvo u Istri između dva svjetska rata, Jedinstvo, Sisak, 1972. str. 48.

iznoseći 130 krajem 1919. godine.¹³⁹ Porast broja talijanskih škola sa 207 na 216 nije mogao nadomjestiti gubitak hrvatskih i slovenskih škola tako da je sveukupno gledajući opća slika obrazovanja u Istri izgledala gore naspram razdoblja prije početka rata. Zatvaranjem hrvatske gimnazije u Pazinu početkom 1919. i srednjoškolsko obrazovanje doživljava težak udarac. Veliki dio učenika zatvaranjem gimnazije odlazi u karlovački internat nastavljajući tamo svoje obrazovanje.

Nakon početnog udarca u razdoblju od 1919. do reforme školstva Giovannija Gentillea 1923., zatvaranje hrvatskih i slovenskih škola, te njihova talijanizacija nastavljena je ipak nešto usporenijim tokom. Unatoč tome 1922 broj hrvatskih i slovenskih škola i učitelja biva značajno smanjen znatno olakšavajući politiku prisilne talijanizacije novouspostavljenom fašističkom režimu.

U relativno slabo izdiferenciranoj društvenoj strukturi istarskih Slavena, prosvjetni radnici se javljaju ne samo kao profesionalna kategorija već kao zaseban društveni sloj. Čineći uz pripadnike svećenstva jezgru kulturno-intelektualne elite slavenskog društva, učitelji spadaju među najgorljivije pristaše hrvatske i slovenske nacionalne ideologije. Ne čudi stoga činjenica da su se upravo prosvjetni radnici i obrazovni sustav u cjelini našli prvi na udaru novih vlasti. Unatoč relativno razvijenoj svijesti o pripadnosti zasebnom društvenom sloju prvenstveno naspram ruralnog stanovništva, prosvjetni su djelatnici vrlo rijetko u svojem djelovanju izlazili iz okvira nacionalno-političke djelatnosti. To se prvenstveno očituje u odnosu slavenskih i talijanskih učitelja, te njihovu odnosu naspram socijalističkih organizacija. Gledamo li u cjelini društveni sloj sastavljen od prosvjetnih radnika, možemo zaključiti da je on neposredno nakon završetka rata kao društvena skupina doživio pad na socijalnoj ljestvici prvenstveno na ekonomskom planu. Usporedimo li plaću prosječnog prosvjetnog djelatnika u Istri vidimo da ona znatno zaostaje za plaćom tog istog djelatnika u ostatku Italije. Razlog tomu jest obračunavanje plaće prema starom sustavu naslijeđenom iz razdoblja Austro-Ugarske Monarhije koji je tek trebalo prilagoditi novom sustavu.¹⁴⁰ Takvo je stanje dovelo do brojnih negodovanja i posljedično štrajkova istarskih učitelja. Važno je istaknuti kako loša ekonomska

¹³⁹ Krizman, M., Istra od talijanske okupacije do Londonskog memoranduma 1954., Matica hrvatska Pazin, Pazin, 2018. str. 41.

¹⁴⁰ Dukovski D. Socijalno-ekonomska i politička previranja među prosvjetnim radnicima u Istri neposredno nakon prvog svjetskog rata (1919–1923). Časopis za suvremenu povijest. 1989.;21(1-3):29-62. str. 36.

situacija istarskih prosvjetnih radnika, ali i obrazovnog sustava uopće, nije dovela do zbližavanja djelatnika različitih nacionalnosti, onemogućujući tako kordiniraniju borbu za ostvarenje vlastitih klasnih interesa. Slavenski učitelji okupljeni oko „Učiteljskog lista“, stručnog glasila Saveza slavenskih učiteljskih društava, preko navedenog medija pružaju otpor denacionalizatorskim procesima u hrvatskom i slovenskom školstvu.¹⁴¹ Osim pitanja opstanka hrvatskih i slovenskih škola također se zalažu za unaprijeđenje vlastitog materijalnog i društvenog statusa. S druge strane talijanski se prosvjetni radnici stavljaju u službu novih vlasti participirajući u društvenim zbivanjima kao „*izrazito eksponirani politički element*“.¹⁴² Polazeći iz suprotstavljenih nacionalnih pozicija slavenski i talijanski prosvjetni djelatnici samo su u vrlo rijetkim situacijama zajedno djelovali u svrhu promicanja vlastitih klasnih interesa.

Osim organiziranog političkog otpora procesima talijanizacije, istarski se Slaveni suprotstavljaju i drugim taktikama. Najistaknutiji primjer „tihog otpora“ veliki broj autora ističe upravo odbijanje roditelja prilikom slanja svoje djece u talijanske škole. Tako na primjer prema jednom izvještaju zapovjednik Karabinjera u Puli iz veljače 1920. izvještava kako u Medulinu od 120 djece koliko ih je obavezno pohađati školi, to u stvarnosti čini samo njih 20.¹⁴³ Ovakve primjere nalazimo diljem Istre tijekom cijelog razdoblja međuraća. Treba ipak biti oprezan prilikom donošenja ovakvih zaključaka i pridavanja naknadnog značenja povijesnim događajima i procesima poput navedenog neslanja djece u talijanske škole. Teška ekonomska kriza koja u poslijeratnom razdoblju pogađa istarsko gospodarstvo, posebice ruralne krajeve uvelike je morala utjecati smanjen broj djece koja pohađaju nastavu. Prema istom izvještaju iz Medulina kao razlog izostanka djece s nastave navodi se bolest, ili potrebna ispomoć kod kuće u vidu rada na polju.¹⁴⁴ Zapovjednik karabinjera ističe kako su navedeni razlozi neslanja djece u školu samo krinka pod kojom se skrivaju pravi motivi roditelja inače čisto političke naravi. Mate Demarin ističe kako je navedeni izvještaj dokaz „*visoke nacionalne svijesti*“ i „*borbenosti*“ žitelja Medulina koji su tijekom cijelog razdoblja međuraća pružali otpor nasilnoj talijanizaciji čuvajući tako svoj nacionalni identitet.¹⁴⁵ Validnost ovakve tvrdnje upitna je prije svega jer kako je već ranije istaknuto talijanske vlasti seosko stanovništvo uglavnom smatraju politički

¹⁴¹ Krizman, Mate: Istra od talijanske okupacije 1918. do Londonskog memoranduma 1954 str. 45.

¹⁴² Dukovski D. Socijalno-ekonomska i politička previranja među prosvjetnim radnicima u Istri neposredno nakon prvog svjetskog rata (1919–1923). Časopis za suvremenu povijest. 1989.;21(1-3):29-62. str. 30.

¹⁴³ Demarin, M., Hrvatsko školstvo u Istri između dva svjetska rata, Jedinstvo, Sisak, 1972. str. 52.

¹⁴⁴ Isto.

¹⁴⁵ Isto.

pasivnim i neopasnim elementom. Vrlo je upitno stoga tvrdnja da je većina roditelja neslanjem djece u školu na taj način odlučila politički djelovati i suprotstaviti se talijanskim vlastima. Nadalje osim već spomenute ekonomske krize, nizak standard i konstantna egzistencijalna ugroženost istarskog stanovništva onemogućavali su redovno školovanje velikog broja djece u ruralnim krajevima. Možda ipak najznačajniji razlog nepohađanja škole od strane velikog broja djece jest drugačija percepcija djetinjstva kao životnog razdoblja u navedenom povijesnom razdoblju. Teški životni uvjeti uvjetovali su percepciju djece kao dodatne radne snage umjesto zasebne skupine kojoj je potrebno vrijeme sazrijevanja kroz obrazovanje. Riječima Philipa Ariesa: „*dijete je tek što bi fizički očvrstnulo, bivalo i to što ranije, miješano s odraslima i uključivano u njihov rad i raznode*“.¹⁴⁶ Imajući to na umu, rad na polju kao razlog izostanka s nastave čini se mnogo jači faktor od političkog neslaganja roditelja s novim vlastima ili riječima Maure Hametz¹⁴⁷: „*u surovim uvjetima pograničnih područja nepohađanje nastave nije bio nužno politički ili kulturni izbor*“.¹⁴⁸

„Kaotična talijanizacija“ istarskog društva u razdoblju od okupacije do uspona fašizma nije dovela do potpunog nestanka slavenskih kulturnih institucija niti je u potpunosti pacificirala političke aktere suprotstavljene talijanskom nacionalizmu. Političko djelovanje talijanskih vlasti u Istri velikim je dijelom uvjetovano i porastom tenzija i netrpeljivosti između različitih nacionalnih skupina. Netrpeljivost talijanske elite naspram slavenskog stanovništva u razdoblju nakon okupacije dobiva na zamahu. Možda najbolji primjer toga jest pitanje ponovnog otvaranja hrvatske gimnazije u Pazinu. Naime nova talijanska uprava ostala je suzdržana od ponovnog otvaranja hrvatskih i slovenskih srednjih škola kako ne bi uznemirila lokalne Talijane.¹⁴⁹ Na upit o ponovnom otvaranju hrvatske gimnazije u Pazinu, civilni komesar u Pazinu, Canella odgovara kako bi ponovno otvaranje gimnazije „*poticalo na mržnju lokalne Talijane*“, nadalje ističe kako je ona oduvijek bila simbol negacije talijanskog identiteta, te bi sigurno služio za širenje anti-talijanske propagande.¹⁵⁰ Unatoč pozitivnom gledištu Kraljevske uprave Julijske krajine po pitanju ponovnog otvaranja hrvatske gimnazije do nje zbog lokalnih

¹⁴⁶ Aries, P, Vekovi djetinjstva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1989. str. 12.

¹⁴⁷ Hametz, M., Borderlands prema: Arthurs, J., Ebner, M., Ferris, K. Ur. The politics of everyday life in fascist Italy: Outside the state?, Palgrave Macmillan, 2017. str. 168.

¹⁴⁸ Prijevod autora.

¹⁴⁹ D'Alessio, Giovanni: Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave talijanske države (od Ville Giusti do Rapalla), Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001. ur. Manin, M. str. 169.

¹⁵⁰ Isto.

animoziteta nikada nije došlo. Netrpeljivost talijanskog stanovništva naspram slavenskog svoj će krajnji izraz dobiti u nasilnom djelovanju fašističkih skvadri koje se u Istri pojavljuju ubrzo nakon osnutka prvog fascija u Milanu 19. ožujka 1919.

Nacionalne netrpeljivosti iako u manjoj mjeri, bilo je i s druge strane. Iz nekoliko primjera moguće je izvući zaključke kako je i kod Slavenskog stanovništva u Istri postojao animozitet naspram talijanskog stanovništva što se očituje i u nekim svakodnevnim situacijama. Jedan takav događaj zbiva se nekoliko dana prije nove 1919. godine u pulskom narodnom domu, jednom od temeljnih slavenskih kulturnih institucija u gradu. Naime na večernjem plesu pojavilo se nekoliko mladića sa talijanskim državnim obilježjima na odjeći. Stigavši tako obučeni u narodni dom, odgovorne su osobe tražile od mladića da skinu navedena obilježja što su dotični odbili učiniti. Mladići su zvali policiju koja potom uhićuje četiri osobe hrvatske narodnosti, vjerojatno organizatore plesnjaka.¹⁵¹ Radošević ističe kako postoji mogućnost da je navedeni incident insceniran služeći kao podloga za „sondiranje“ terena Narodnog doma.¹⁵² Iako pitanje motiva djelovanja spomenutih mladića ostaje neriješeno činjenica jest da je sama njihova pojava u odjeći obilježenoj talijanskim državnim obilježjima izazvala negodovanje prisutnih Hrvata. Iz ovoga se događaja postavlja pitanje u kojoj je mjeri netrpeljivost prema svemu što je talijansko u navedenom razdoblju prisutna kod slavenskog stanovništva Istre. Na to je pitanje izrazito teško odgovoriti iz razloga što su istarski Slaveni kao potlačena skupina često bili na udaru talijanskih vlasti bez mnogo prostora za iskazivanje vlastitog nezadovoljstva situacijom u kojoj se nalaze. Uz nemogućnost iskazivanja nezadovoljstva, nemogućnost ispoljavanja netrpeljivosti odnosno nesnošljivosti prema talijanskom stanovništvu bila je još mnogo teža. Nacionalna netrpeljivost naspram Talijanskog stanovništva svoj izraz nalazi i u „Spomenici“ istarskih Hrvata članovima Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine SHS iz Istre u studenom 1919. Među 121 potpisnikom nalaze se ljudi iz svih društvenih slojeva, ponajviše iz redova svećenstva. U Spomenici su opisane sve nedaće koje slavensko stanovništvo Istre u navedenom trenutku proživljava tražeći da se u slučaju pripojenja Istre Kraljevini Italiji formira klub zastupnika „neoslobođenih

¹⁵¹ Radošević M. Palež pulskoga Narodnog doma 14. VII. 1920. ili kako je otvorena fašistička Pandorina kutija. *Histria*. 2020 ;(10):103-134. str. 111.

¹⁵² Isto.

krajeva“.¹⁵³ Jedan dio Spomenice osvrće se na imenovanje vojnog biskupa Angela Bartolomasija tršćansko-koparskim biskupom. Navodi se kako je Bartolomasi „ljubimac vojničkih i imperijalističkih krugova“ što bi moglo imati kobne posljedice po hrvatsko svećenstvo.¹⁵⁴ Djelovanje biskupa Bartolomasija na čelu Tršćanske biskupije, obilježeno obranom prava slavenskih vjernika i dosljednom suprotstavljanju nasilju fašista, na koncu ga prisiljava na napuštanje Tršćanske biskupije. Imajući to na umu vidno je da je karakterizacija biskupa Bartolomasija u Spomenici rezultat nacionalne netrpeljivosti bez realne osnove u njegovu djelovanju, motivirana isključivo njegovom nacionalnom pripadnošću. Navedeni slučajevi nacionalne netrpeljivosti nikako ne mogu biti dokaz o sveopćoj prisutnosti antitalijanskog sentimenta istarskih Slavena, no svakako indiciraju da je takav sentiment u određenoj mjeri postojao, ali zbog zadanih uvjeta u kojima je slavensko stanovništvo živjelo nije mogao izaći na svjetlo dana. Početkom djelovanja fašističkog pokreta negativan stav naspram talijanskog stanovništva vjerojatno je postao izraženiji učvršćujući hrvatski i slovenski nacionalni identitet kao dio stabilne strukture svijesti.

3.3. Osnutak i djelovanje fašističkog pokreta

Početak djelovanja fašističkog pokreta u Istri i dalje izaziva nedoumice. 23. ožujka 1919. u Milanu biva osnovan prvi „Fasci di combattimento“. Svega mjesec dana kasnije Trst također dobiva svoj fascio. Upravo se iz Trsta kao važnog gospodarskog, političkog i kulturnog sjedišta Julijske Krajine širi utjecaj na istarski poluotok u vidu osnivanja prvih fascija. Prvi službeno osnovani fasciji u Istri pojavljuju se u razdoblju od svibnja do srpnja 1919. u Puli, Rovinju, Poreču, Pazinu i ostalim mjestima.¹⁵⁵ Prema nekim povjesničarima prvi se istarski fascio pojavljuje u Rovinju, dok drugi kao mjesto začetka ističu grad Labin.¹⁵⁶

¹⁵³ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 89.

¹⁵⁴ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 90.

¹⁵⁵ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 120.

¹⁵⁶ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 119.

Važnije pitanje od samoga začetka istarskog fašizma jest pitanje pozadine i socijalnih uvjeta nastanka fašističkog pokreta na tlu Istre. Tko su bili prvi fašisti u Istri? Kojoj su društvenoj skupini ili sloju pripadali? Koji su bili njihovi osnovni ciljevi i motivi djelovanja? Na koncu postoji li razlika između fašizma u Istri i ostatka Italije?

Kako bi bilo moguće raspravljati o ovim pitanjima potrebno se vratiti na same korijene fašizma kao ideologije i kao društvenog pokreta. Važno je istaknuti, kao što je već u samome uvodu spomenuto kako fašizam treba promatrati kao proces, a ne kao statičan pojam. Fašizam opisan u ovom poglavlju obuhvaća razdoblje od osnutka pokreta 1919. do njegove transformacije u političku stranku 1921. odnosno uspona na vlast 1922. godine. Tijekom cijeloga razdoblja međuraća fašizam kao ideološki i društveno-povijesni fenomen mijenja svoju narav. U relativno kratkom vremenu fašizam se od kaotičnog neartikuliranog pokreta transformira u ozbiljnu političku stranku koja će do temelja uzdrmati i na kraju uništiti liberalnu talijansku državu. Sama pojava fašizma, njegov vrtoglavi uspon i propast liberalne države u svega nekoliko godina svoje korijene vuku ne samo iz povijesnog naslijeđa predratne Italije, već i iz specifičnog kolektivnog mentaliteta talijanskog društva. Posljedice rata i sveopća socijalna, politička i ekonomska kriza ostavljaju veliki trag u talijanskom društvu osnažujući otprije postojeću averziju prema talijanskoj državi. Pitanje korijena fašističke ideologije i društveno-politički uvjeti njegova nastanka kao društvenog pokreta izrazito je kompleksno i opširno. Društvene procese i zbivanja poslijeratnog razdoblja na području Istre nije moguće razumjeti bez šireg povijesnog konteksta stoga će pitanja porijekla i djelovanja fašističkog pokreta u Kraljevini Italiji biti obrađena samo u osnovnim crtama.

Ubrzo nakon osnivanja prve borbene skupine „Fasci di combattimento“ 1919. od strane predratnog člana socijalističke stranke Benita Mussolinija, diljem Italije niču novi borbeni odredi sastavljeni velikim dijelom od ratnih veterana, posebice bivših pripadnika specijalnih jedinica talijanske vojske pod nazivom „arditi“. Novosonovani odredi nasilnim metodama počinju sijati strah diljem Kraljevine Italije, posebice prema istaknutim pripadnicima socijalističkog pokreta. 1921. pokret se transformira u stranku pod nazivom „Partito nazionale fascista“ mijenjajući svoju strukturu i temeljnu ideološku paradigmu iz

„anti-ideologije“¹⁵⁷ u konkretan program transformacije talijanske države i društva. Gentile ističe kako se fašistička ideologija kao takva oblikovala pod utjecajem talijanskih modernističkih pokreta okupljenih oko lista „La voce“ i futurista. Ukratko talijanski se fašizam može razumjeti kao „politizacija talijanske modernosti“.¹⁵⁸ Koncept civilne religije kao naslijeđe Francuske revolucije i Rousseauov koncept „sakralizacije nacije“ izvršili su veliki utjecaj na talijanski modernizam odnosno na pokret Risorgimento posredno ga implementirajući kao neizostavni dio fašističke ideologije.¹⁵⁹ Još jedno bitno naslijeđe iz razdoblja Francuske revolucije koje je talijanski Risorgimento prigrlio jest ideja revolucije kao „moralne obnove“ društva.¹⁶⁰ Fašizam je išao korak dalje provodeći ideju onoga što Gentile naziva „antropološkom revolucijom“¹⁶¹. Talijanskom društvu nije dovoljna samo ekonomska, društvena i moralna obnova. Glavni zadatak jest izmijeniti sam karakter Talijana, te od njih stvoriti „nove Talijane“.¹⁶² Ova je dogma izrazito bitna kao kamen temeljac stvaranju totalitarne države u razdoblju nakon uspona fašističke stranke na vlast. Osim totalitarizacije društva i države, ideja „novih Talijana“ definira temeljni odnos fašizma naspram pripadnika ostalih narodnosti unutar Kraljevine Italije čija će opstojnost njegovim usponom na vlast biti ugrožena.

Početna organizacija pokreta temeljila se na takozvanim „skvadrama“, malobrojnim naoružanim skupinama čiji je osnovni cilj bio nasilnim metodama sijati strah među političkim protivnicima. Uvriježeno je mišljenje da su članove fašističkih skvadri činili ratni veterani, velikim dijelom pripadnici Ardita. Ipak, Matteo Millan ističe kako je tek negdje oko 50% članova fašističkih skvadri stvarno pripadalo ratnim veteranima.¹⁶³ Ostatak članova uglavnom čine mlade osobe, ponajviše učenici i studenti željni iskazivanja vlastitog herojstva. Doživjevši svoje

¹⁵⁷ Gentile, Emilio, *Struggle for modernity: Nationalism, futurism and fascism*, Praeger, Westport, Connecticut London, 2003. str. 90.

¹⁵⁸ Gentile, Emilio, *Struggle for modernity: Nationalism, futurism and fascism*, Praeger, Westport, Connecticut London, 2003. str. 45.

¹⁵⁹ Gentile, Emilio, *The sacralization of politics in fascist Italy*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1996. str. 3.

¹⁶⁰ Gentile, Emilio, *The sacralization of politics in fascist Italy*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1996. str. 1.

¹⁶¹ Gentile, Emilio, *Struggle for modernity: Nationalism, futurism and fascism*, Praeger, Westport, Connecticut London, 2003. str.7.

¹⁶² Isto.

¹⁶³ Millan, M., *Origins prema: Arthurs, J., Ebner, M., Ferris, K. Ur. The politics of everyday life in fascist Italy: Outside the state?*, Palgrave Macmillan, 2017. str. 23.

formativne godine u ratnom okruženju brojni se mladići odlučuju priključiti skvadrama „kako bi mogli oponašati djela slavnih Ardita“.¹⁶⁴

Pojava i široko prihvaćanje fašističke ideologije ipak ne može biti objašnjena isključivo kao avanturistička težnja talijanskih mladića inspiriranih ratnim zbivanjima. Za potpunije razumijevanje potrebno se vratiti na makrosociološku perspektivu strukture talijanske države i društva u trenutku pojave fašizma. Prije svega osvrnemo li se na percepciju same države od strane njezinih građana vidimo da je ona od trenutka njenog osnutka 1870. godine izrazito negativna.¹⁶⁵ Razloga tome jest nekoliko. Prije svega talijanski su porezni obveznici 1870-ih godina među najopterećenijima u Europi.¹⁶⁶ Nadalje razvoj kapitalističkih proizvodnih odnosa krajem 19. i početkom 20. stoljeća donosi određeni rast standarada, no također stvara sve veći jaz između postojećih društvenih slojeva.¹⁶⁷ Treba istaknuti kako gospodarski rast zemlje ne pogađa sve njezine regije jednako. Industrijski razvijeni sjever doživljava snažan gospodarski rast dok ruralni jug zemlje biva obilježen besperspektivnošću i ekonomskom stagnacijom. Takav razvoj događa s jedne strane izaziva veliko nezadovoljstvo seljačkih masa na jugu Apeninskog poluotoka i snažan razvoj sindikalnog pokreta na sjeveru zemlje koji će odigrati izrazito važnu ulogu u društveno-političkim zbivanjima u razdoblju nakon završetka rata.

Nepopularnost talijanske države nije samo produkt neravnomjernog ekonomskog razvoja. Negativna percepcija države među njenim građanstvom posljedica je duboko ukorijenjenih kulturnih obrazaca u talijanskom društvu. Gledajući iz perspektive političke antropologije karakteristika svih sredozemnih kultura, a samim time i one talijanske, jest postojanje velikog procijepa između države i društva odnosno između „*legalnosti prava*“ i „*kulturom zahvaćene legalnosti*“.¹⁶⁸ Specifičan odnos prema politici očituje se u njejoj percepciji kao „prljavom poslu“.¹⁶⁹ Ovakav odnos prema politici direktno se naslanja na percepciju javne i privatne društvene sfere gdje su one striktno odvojene. Privatna sfera

¹⁶⁴ Millan, M., *Origins* prema: Arthurs, J., Ebner, M., Ferris, K. Ur. *The politics of everyday life in fascist Italy: Outside the state?*, Palgrave Macmillan, 2017. str. 24.

¹⁶⁵ Proccaccio, Giovanni, *Povijest Talijana*, Barbat, Zagreb, 1996. str. 230.

¹⁶⁶ Proccaccio, Giovanni, *Povijest Talijana*, Barbat, Zagreb, 1996. str. 235.

¹⁶⁷ Proccaccio, Giovanni, *Povijest Talijana*, Barbat, Zagreb, 1996. str. 243.

¹⁶⁸ Giordano C. *Pravna država i kulturne norme. Antropološka interpretacija političkih fenomena u sredozemnim državama. Etnološka tribina. 1996. ;26(19):43-59. str. 44.*

¹⁶⁹ Giordano C. *Pravna država i kulturne norme. Antropološka interpretacija političkih fenomena u sredozemnim državama. Etnološka tribina. 1996. ;26(19):43-59. str. 47.*

pojedince služi kao temeljni stup oslonca i sigurnosti dok je javna sfera, iskazana u pojmu države, doživljena kao „strano tijelo“.¹⁷⁰ Ovakav je vrijednosni sustav u najvećoj mjeri prisutan na jugu Apeninskog poluotoka. Nadodamo li na kulturne obrasce i povijesno naslijeđe talijanskog društva ekonomsku krizu, nezadovoljstvo ratnim ishodom i sveopće rasulo političkih institucija ne čudi slijed događaja koji je rezultirao raspadom liberalne države i usponom fašizma na tron u svega nekoliko godina nakon završetka rata.

U ozračju već navedene sveopće ekonomske, socijalne i političke krize talijanske države i društva fašizam se pojavljuje kao tipični proizvod „*poslijeratne dezorijentacije*“.¹⁷¹ Fašizam se kao pokret javlja u razdoblju velikih društvenih tenzija također poznatom u povijesti pod nazivom „*biennio rosso*“ odnosno „*crveno dvogodišje*“. Razdoblje Crvenog dvogodišja odnosno 1919. i 1920. godina, obilježeno je učestalim radničkim štrajkovima i okupacijom industrijskih postrojenja. Brojni društveni nemiri, često nasilnog karaktera, rezultat su slabljenja centralne moći talijanske liberalne vlade čija nepopularnost u društvu sve više raste. U takvom stanju sveopće društvene anomalije fašizam se djelomično javlja kao odgovor na opasnost socijalističke revolucije, te upravo u socijalistima nalazi svog arhetipskog neprijatelja. Društvenu osnovu fašizam u svom začetku nalazi većinom u nižoj srednjoj srednjoj klasi sačinjenoj uglavnom od činovnika, obrtnika, sitnih trgovaca, prosvjetnih djelatnika i ostalih. U prilog tome govori nam podatak o sastavu članstva stranke za vrijeme kongresa 1921. Od 310 000 članova koliko ih je tada stranka brojala, 28 418 su pripadali radničkom sloju, a 36 847 seljaštvu.¹⁷² Ostatak se uglavnom odnosi na već spomenuti sloj pripadnika niže srednje klase. Socioekonomska struktura pokreta uvelike se razlikuje ovisno od regije do regije. Tako se i u Istri društvena struktura pokreta znatno razlikuje od strukture u ostalim regijama. Istarski se fašizam osim socioekonomske strukture razlikuje i po ostalim bitnim odrednicama poput intenziteta djelovanja, ideološkog određenja i uspostavljenih ciljeva djelovanja.

¹⁷⁰ Isto.

¹⁷¹ Proccaccio, Giovanni, Povijest Talijana, Barbat, Zagreb, 1996. str. 293.

¹⁷² Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 115.

3.3.1. Fašistička revolucija u Istri

Pokret talijanskog fašizma u Istri kao što je već istaknuto javlja se svega nekoliko mjeseci nakon osnivanja prvog „Fasci di combattimento“ u Milanu. Kao važno središte širenja političkog utjecaja s Apeninskog poluotoka na onaj istarski, javlja se grad Trst. Nekad važna pomorska luka i grad sa izrazito heterogenom nacionalnom strukturom stanovništva, kolokvijalnog naziva „Monarhija u malom“, u razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata postaje žarište intenzivnog sukoba između Slavenkog (uglavnom Slovenskog) i Talijanskog stanovništva. Fašistički pokret u razdoblju do kraja prve polovice 1920. ostaje koncentriran uglavnom u većim talijanskim gradovima sa relativno malim brojem pristaša. Jedini grad u kojem je uspio stvoriti snažnije uporište jest grad Trst.¹⁷³ Višedesetljetno prisustvo snažnih međunacionalnih tenzija, dodatno pojačano novim geopolitičkim okolnostima, služilo je kao izvrsno pogonsko gorivo mladom pokretu.

Na primjeru grada Trsta vidi se najistaknutija razlika između fašizma na prostoru Julijske Krajine, samim time i Istre, naspram ostatka Kraljevine Italije. Ona se odnosi na široku prisutnost antislavenskog sentimenta kao snažnog potpornog stupa nacionalističkim težnjama talijanskog građanstva. Te su ojačane nacionalističke težnje u novim uvjetima nastalim pripojenjem Istre Kraljevini Italiji uvelike utjecale na proces širenja fašističke ideologije među talijanskim građanstvom. Borba protiv slavenskih nacionalnih težnji odnosno „*patološka slavofobičnost*“ uvelike je utjecala na dinamizam pokreta u samom začetku,¹⁷⁴ često nadjačavajući djelovanje protiv ostalih arhetipskih neprijatelja poput socijalističkog pokreta, ali isto tako i liberalne demokracije.

Osvrnemo li se društvenu bazu ranog fašističkog pokreta u Istri možemo reći da se ona pojavljuje kao svojevrsna mješavina srednjih gradskih slojeva, demobiliziranih vojnika (primarno časnika) i mladih osoba uglavnom učenika i studenata. U priključenju pokretu navedene su skupine vidjele mogućnost uspona na društvenoj ljestvici ostvarujući pritom vlastite nacionalne težnje. Još jedna posebnost pokreta u Istri jest paralelno postojanje „urbanog“ i „agrarnog“ fašizma.¹⁷⁵ Urbani fašizam po svojoj se strukturi ne razlikuje značajno

¹⁷³ Proccaccio, G., Povijest Talijana, Barbat, Zagreb, 1996. str. 293.

¹⁷⁴ Dukovski, D., Fašizam u Istri, C.A.S.H., Pula, 1998. str. 44.

¹⁷⁵ Dukovski, D., Disidenti istarskog fašizma, Časopis za suvremenu povijest Vol. 27. No. 2., Pula, 1995. str. 290.

od fašizma u ostalim talijanskim regijama dok je bitna karakteristika agrarnog fašizma u Istri njegova nacionalna heterogenost. Prije svega važno je istaknuti kako je penetracija fašističke ideologije u ruralne krajeve sa većinskim hrvatskim i slovenskim stanovništvom posebice u sjevernoj Istri tekla usporeno.¹⁷⁶ Unatoč tome uz građanske se slojeve pokretu priključuje relativno veliki broj istarskih seljaka sa težnjama različitim od onih građanskih slojeva.¹⁷⁷ Nacionalna struktura pokreta u ruralnom kraju Pazinštine daje nam pomalo zapanjujući podatak. Čak 73% članova pokreta hrvatskog je podrijetla.¹⁷⁸ Osvrnemo li se i na popis fašista „*da prima ora*“ iz 1934. vidimo da je istarski pokret u samome začetku imao značajan broj članova hrvatskog podrijetla.¹⁷⁹ Postavlja se pitanje kako je moguće da istarski fašistički pokret u svojoj strukturi sadrži značajan broj osoba slavenskog podrijetla usprkos široko rasprostranjenom antislavenskom sentimentu koji pokretu daje veliku poletnost od samog začetka?

Pojave poput navedene kontradiktornosti kompleksan su društveni fenomen. Prije svega važno je istaknuti kako osobe slavenskog podrijetla priključene pokretu sebe nisu smatrale Hrvatima.¹⁸⁰ Već je prilikom opisivanja integracije hrvatskog nacionalnog identiteta u Istri istaknuto kako ruralno stanovništvo relativno kasno i u mnogo manjem intenzitetu prihvaća nacionalni identitet kao takav, baštineći u mnogo većoj mjeri identitet povezan s njihovom lokalnom zajednicom. Nacionalna ravnodušnost istarskog seljaka i dalje je sveprisutna u razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije. Stoga veliki broj osoba u trenutku priključenja pokretu nije odbacio vlastiti nacionalni identitet iz razloga što ga nije ni posjedovao. Ipak postavlja se sljedeće pitanje. Zbog čega se odlučuju na priključenje fašističkom pokretu, a ne nekoj drugoj političkoj opciji?

¹⁷⁶ Domini, M., Hrvatske škole u Istri za vrijeme talijanske uprave, Manin, M., ur. Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001. str. 409.

¹⁷⁷ Dukovski, Darko, Disidenti istarskog fašizma, Časopis za suvremenu povijest Vol. 27. No. 2., Pula, 1995. str. 285-306. str. 291.

¹⁷⁸ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 129.

¹⁷⁹ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 118.

¹⁸⁰ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 129.

Kako bi bilo moguće odgovoriti na ovo pitanje potrebno se vratiti na općenito pitanje motiva političkog djelovanja u vidu priključenja fašističkom pokretu kod svih društvenih skupina u Istri. Definicija ranog fašističkog pokreta zbog njegove kaotičnosti i unutrašnje pluralnosti predstavlja izazov za povjesničare. Ne ulazeći u pokušaj definiranja pokreta u cjelini važno je istaknuti kako je revolucionarna narav pokreta jedna od njegovih temeljnih karakteristika.¹⁸¹ Kako bismo bolje razumjeli zbog čega se određene društvene skupine odlučuju priključiti revolucionarnim pokretima osvrnut ćemo se na psihološki pristup istraživanju socijalnim revolucijama Teda Gurra i njegovom konceptu „relativne deprivacije“. Relativna deprivacija jest stanje u kojemu između kulturno propisanih vrijednosti neke zajednice i mogućnosti ostvarenja tih vrijednosti odnosno vrijednosti i ciljeva za koje pojedinac smatra da polaže pravo postoji velika distanca.¹⁸² Do socijalne revolucije dolazi u trenutku kada se stanje relativne deprivacije intenzivira dodrujući više i niže društvene slojeve i kada postojeća politička vlast počinje gubiti svoj legitimitet.¹⁸³ Gurrov pristup nije dostatan za potpuno objašnjavanje uzroka uspona fašizma u Italiji no izrazito je značajan pri objašnjavanju omasovljavanja pokreta u kontekstu istarskog poluotoka.

Jedan od problema primjene koncepta relativne deprivacije leži u činjenici da postoji vrlo mali broj povijesnih dokaza kojima možemo potvrditi njeno postojanje. Ipak osvrnemo li se na sveopću količinu revolucionarnog vrenja u Istri očigledan je proces njene intenzivizacije nakon završetka rata. S jedne strane industrijsko se radništvo u najvećoj mjeri priklanja Talijanskoj socijalističkoj uniji dok se sloj sačinjen od službenika, obrtnika, sitnih trgovaca i možda najbitnije demobiliziranih vojnika i oficira priklanja fašističkom pokretu.¹⁸⁴ Demobilizirani oficiri talijanske vojske možda su najočitiji primjer relativne deprivacije uzmemo li u obzir njihov pad na društvenoj ljestvici nakon završetka rata kada mnogi od njih bivaju nezaposleni gubeći svoju egzistencijalnu osnovu. Usporedimo li Istru s ostatkom Kraljevine Italije važno je istaknuti kako je razina revolucionarnog naboja ipak nešto niža. Tako je primjerice u jednom izvještaju vicekvestor Giurato procijenio opasnost boljševičkog pokreta

¹⁸¹ Dukovski, Darko, Disidenti istarskog fašizma, Časopis za suvremenu povijest Vol. 27. No. 2., Pula, 1995. str. 285-306. str. 290.

¹⁸² Skocpol, T, States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia and China, Cambridge University Press, Cambridge, 1979. str. 7. (prijevod autora)

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 121.

„manjom nego u Kraljevini Italiji“, te s „obzirom na blagi karakter ovdašnjeg stanovništva (...) i skromnijeg omjera revolucionarnog i anarhističkog elementa nego što je to slučaj u velikim centrima Kraljevine“.¹⁸⁵ Fašistički pokret također ima problema prilikom privlačenja novog članstva u svoje redove. Intenzivnije djelovanje pokreta započinje tek sredinom 1920. dok se u nekim područjima posebice onima sa većinski slavenskim stanovništvom prvi fasciji osnivaju relativno kasno. Tako na primjer prvi fascio na području Buzeštine u Sovinjaku biva osnovan tek u travnju 1921. dok u samom Buzetu još kasnije u srpnju 1921.¹⁸⁶ Također ubrzo nakon osnivanja prvih fascija republikanski usmjereno članstvo napušta pokret otežavajući tako njegovo djelovanje.¹⁸⁷

Vratimo li se na pitanje strukture agrarnog fašizma i pripadnika pokreta hrvatskog podrijetla postaje jasnije da je nemogućnost ostvarenja vlastitih težnji i konstantna egzistencijalna ugroženost navela dio pretežito mlađeg stanovništva istarskog sela ka priključenju fašističkom pokretu. Važno je istaknuti da Hrvatsko-Slovenska Narodna stranka kao temeljna politička organizacija istarskih Slavena nije imala snažno organiziranu strukturu unatoč širokoj podršci od strane ruralnog stanovništva.¹⁸⁸ Zbog nedostatka vanjske podrške koju su socijalistički i fašistički pokret imali nije bila u mogućnosti osigurati gospodarski i socijalni napredak slavenskog stanovništva koje je vrlo često bilo prepušteno samo sebi. Socijalistički pokret također nije uspio izvršiti penetraciju svoje ideologije među seosko stanovništvo koncentrirajući se uglavnom na veće gradove sa razvijenijom industrijskom proizvodnjom. U takvim uvjetima dio se stanovništva odlučuje priključiti novoosnovanom pokretu smatrajući da će na taj način ostaviti napredak u smislu osiguravanja vlastite egzistencije i uspinjanja na društvenoj ljestvici.

Ubrzo nakon osnivanja, fašističke skvadre počinju sijati strah i teror diljem poluotoka. Najčešće mete napada bila su sjedišta slavenskih kulturnih društva i sjedišta socijalističke stranke ili sindikata. Tako se primjerice u noći 31. listopada 1919. dogodio napad na prostorije Tiskovnog društva u Pazinu, organizacije zadužene za tiskanje novinskog lista „Pučki prijatelj“.

¹⁸⁵ Radošević, M., Geneza antifašizma u Istri: fašističko nasilje spram radničkog i hrvatskog nacionalnog pokreta na puljštini 1920., Srednja Europa, Zagreb, 2022. str. 58.

¹⁸⁶ Flego, M. Buzet pod fašizmom, Diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2016. str. 19.

¹⁸⁷ Dukovski, Darko, Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja »istarskog fašizma~1919-1929 (kroz komentar arhivske građe), Vjesnik istarskog arhiva Vol. 2-3, Štinjan, 1992., str. 105-134 str. 121.

¹⁸⁸ Dukovski, Darko, Fašizam u Istri, C.A.S.H., Pula, 1998. str. 24

Šteta nije bila velika i tiskara je uskoro započela ponovno sa radom. Nekoliko mjeseci kasnije, 15. srpnja 1920. napad na tiskaru ponavljen je ovog puta uz mnogo veću štetu. Točna identifikacija napadača nikada nije ustvrđena, a prema izvještaju pazinskih karabinjera počinitelji napada bili su upravo građani hrvatske nacionalnosti koji su za svoje djelovanje htjeli optužiti lokalne Talijane kako bi ostalog hrvatskog stanovništva izazvali animozitet prema njima.¹⁸⁹ Ovaj događaj također je jedan od prikaza odnosa civilnih vlasti i fašističkog pokreta u Istri o čemu će kasnije biti više riječi. Osim tiskare u Pazinu na meti fašističkih skvadri našle su se brojne druge slavenske kulturne institucije. Tako je primjerice 13. srpnja 1920. u Trstu spaljen Narodni dom, temeljna kulturna institucija tršćanskih Slovenaca.¹⁹⁰ Dan kasnije Narodni dom u Puli također biva meta napada od strane lokalnih fašista.¹⁹¹ Svega nekoliko dana kasnije istaknuti pripadnici hrvatskog nacionalnog pokreta u gradu Puli, ali i šire, odvjetnici Mirko Vratović i Ivo Zuccon također bivaju žrtve fašističkog terora. Skupina od 30-40 osoba usred noći 15. srpnja 1920. provaljuje u stan navedenih osoba uništavajući namještaj i ostalu imovinu. Nasilni činovi poput navedene provale u stanove istaknutih hrvatskih intelektualaca nagnali su istaknute prvake hrvatskog i slovenskog nacionalnog pokreta na emigraciju u susjedno Kraljevstvo Srba Hrvata i Slovenaca. Strahujući za vlastitu sigurnost Ivo Zuccon i Mirko Vratović također odlučuju otići iz Istre što dovodi do dodatnog slabljenja hrvatskog nacionalnog pokreta u Istri.¹⁹² Svi su navedeni činovi izvršeni uz prešutnu podršku karabinjera, te civilnih i ponajviše vojnih vlasti. Talijanske vlasti u fašističkom pokretu nisu vidjele prijetnju koliko su u njemu vidjele alat za borbu protiv slavenskih i socijalističkih političkih organizacija. U prilog tome govori nam i izjava generalnog civilnog sekretara za Julijsku Krajinu, Antonia Mosconija u kojoj kaže da je fašistički pokret „*jedina organizirana jezgra u obrani talijanstva i društvenog poretka*“.¹⁹³ Kao što je već istaknuto glavninu društvene strukture pokreta čine demobilizirani vojnici i časnici, a značajna podrška dolazi od strane samih vojnih krugova. Odnos vojnih krugova i civilnih vlasti naspram fašističkog pokreta

¹⁸⁹ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 93.

¹⁹⁰ Radošević M. Palež pulskoga Narodnog doma 14. VII. 1920. ili kako je otvorena fašistička Pandorina kutija. *Histria*. 2020 ;(10):103-134. str. 115.

¹⁹¹ Radošević M. Palež pulskoga Narodnog doma 14. VII. 1920. ili kako je otvorena fašistička Pandorina kutija. *Histria*. 2020 ;(10):103-134. str. 105.

¹⁹² Radošević M. Palež pulskoga Narodnog doma 14. VII. 1920. ili kako je otvorena fašistička Pandorina kutija. *Histria*. 2020 ;(10):103-134. str. 123.

¹⁹³ Radošević M. Palež pulskoga Narodnog doma 14. VII. 1920. ili kako je otvorena fašistička Pandorina kutija. *Histria*. 2020 ;(10):103-134. str. 114.

ipak nije toliko jednostavan i jednostran. Postoje slučajevi gdje su se civilne vlasti aktivno zauzele za zaštitu pojedinih osoba od fašističkog terora i samovolje. Tako primjerice u ožujku 1920. Generalni civilni komesarijat u Trstu piše zapovjedništvima karabinjera u Trstu, Puli, Rovinju i Pazinu o potrebi uspostave javnog reda i mira koji biva ugrožen djelovanjem fašističkih skvadri. Izvještaj se prvenstveno odnosi na nedavne napade i prijetnje na slavenske župnike u raznim mjestima diljem Istre. Od zapovjedništava karabinjera se traži poseban oprez u navedenim mjestima gdje je već ranije dolazilo do nasilnog djelovanja kako bi se prevenirali budući izgredi.¹⁹⁴

Politički sukob u poslijeratnoj Istri nikako se ne može svesti samo na onaj nacionalni. Važnu dimenziju političkih kretanja čini sukob između fašističkih skvadri i socijalističkog pokreta čiji su članovi najvećoj mjeri pripadaju talijanskoj nacionalnosti. Tako je primjerice Rovinj, grad izrazite nacionalne homogenosti, razdoblje nakon završetka rata u duhu svakodnevnih nasilnih sukoba proživio na rubu građanskog rata.¹⁹⁵ U skladu s takvim društvenim stanjem upravo u Rovinju Istra dobiva jednu od svojih prvih žrtava fašističkog terora. U veljači 1921. rovinjski komunist Pietro Ive biva ubijen na glavnom gradskom trgu usred sukoba lokalnih komunista i socijalista sa pripadnicima fašističkog pokreta.¹⁹⁶

Postavlja se pitanje motivacije za ovakvo nasilno djelovanje naspram političkih suparnika. Što to uzrokuje takve nasilne ispade osoba većinom mlađe životne dobi. Prije svega djelovanje fašističkih skvadri dobrim dijelom poprima obrise međugeneracijskog sukoba. Pojam generacije uvodi nam novu dimenziju društvenog grupiranja odnosno procesa identifikacije. Pored nacionalnih, političkih i klasnih grupacija, generacija označava pojam obilježen pripadnošću određenoj starosnoj grupi koja u kontekstu velikih povijesnih zbivanja i velikih društvenih mijena može imati izraziti značaj. Karl Manheim pojam generacije definira kao „*zajedničko mjesto u društvenom i povijesnom procesu*“.¹⁹⁷ Uzmemo li tu definiciju u obzir bitno nam je pojam generacije razlikovati ne samo kao grupacije ljudi utemeljene na životnoj dobi već i starosne grupacije naspram velikih povijesnih zbivanja poput Prvog svjetskog rata.

¹⁹⁴ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str.73.

¹⁹⁵ Han, Diego, Rovigno dalla fine della Grande guerra all'instaurazione della dittatura fascista (1919-1926), Centar za povijesna istraživanja Rovinj/Centro di ricerche storice, Quaderni XXVII, 2016., str 249-291. str. 271.

¹⁹⁶ Han, Diego, Rovigno dalla fine della Grande guerra all'instaurazione della dittatura fascista (1919-1926), Centar za povijesna istraživanja Rovinj/Centro di ricerche storice, Quaderni XXVII, 2016., str 249-291. str. 273.

¹⁹⁷ Burke, Peter, History and social theory, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1993. str. 159.

Generacija odrasla u mirnodopskom razdoblju kraja 19. i početka 20. stoljeća u okruženju relativnog ekonomskog i društvenog prosperiteta svoje političke svjetonazore oblikuje na mnogo drugačiji način od generacije koja svoje formativno razdoblje proživljava u okruženju ratnih zbivanja i poslijeratne ekonomske i socijalne krize. Militantnost mladih skvadrista izraz je sukoba između tih dvaju generacija posebice kod srednjih i viših društvenih slojeva.¹⁹⁸

Sagledamo li djelovanje odnosno funkcioniranje skvadri na mikrorazini, u razumijevanju ponašanja samih skvadrista može nam pomoći dramaturški pristup Ervinga Goffmana. Fašistička skvadra u Goffmanovim terminima označava ono što on naziva „tim“. Osvetnički pohodi s ciljem nasilnog djelovanja naspram političkih suparnika može se shvatiti kao „nastup“ dok je sam prostor izvršenja nasilnog čina „pozornica“. Pojam „tima“ Goffman definira kao „*bilo koja grupa pojedinaca koja surađuje u svrhu inscenacije jedinstvene scenske uloge*“.¹⁹⁹ U kontekstu razumijevanja djelovanja fašističkih skvadri važna je distinkcija koju Goffman radi između pojma tima naspram ostalih oblika neformalnih grupiranja. Za razliku od neformalnih grupa odnosno klika ili djelovanja nekog pojedinca zasebno, tim izuzev dramaturške suradnje u danoj situaciji kao formalno uporište koristi brojne druge alate. Strateške manipulacije poput upotrebe sile ili moć pogađanja koriste se za postizanje ciljeva.²⁰⁰ Sijanje straha i terora među političkim protivnicima fašisti su vršili nasilnim djelovanjem i ponižavanjem pojedinaca. Palica za premlaćivanje poznata pod nazivom „manganello“ i ricinusovo ulje ubrzo nakon osnivanja prvih fascija, postaju sinonimi terora i sveobuhvatnog nasilja poslijeratnog talijanskog društva.

Vratimo se sada na samu izvedbu „nastupa“ od strane fašističkih skvadri. Millan ističe kako su skvadristi svoje pohode, ali i javno iskazivanje svoje pojavnosti općenito činili u duhu vedrine i veselja donoseći atmosferu „*drskosti i bezbrižnosti*“ što je dodatno demotiviralo i demoraliziralo njihove protivnike.²⁰¹ Ovakav nastup izveden kao mješavina zabave i nasilja posebno je zanimljiva uzmemo li u obzir da su članovi skvadri na svoje pohode odlazili nedjeljom dok su se ostatak tjedna uglavnom bavili vlastitim zanimanjima i obavezama.²⁰²

¹⁹⁸ Millan, M., *Origins prema: Arthurs, J., Ebner, M., Ferris, K. Ur. The politics of everyday life in fascist Italy: Outside the state?*, Palgrave Macmillan, 2017. str. 24.

¹⁹⁹ Goffman, E. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, Geopoetika, Beograd, 2000. str. 88.

²⁰⁰ Goffman, E. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, Geopoetika, Beograd, 2000. str. 94.

²⁰¹ Millan, M., *Origins prema: Arthurs, J., Ebner, M., Ferris, K. Ur. The politics of everyday life in fascist Italy: Outside the state?*, Palgrave Macmillan, 2017. str. 33.

²⁰² Isto.

Postavlja se pitanje kako je moguće da su osobe koje tijekom tjedna žive normalnim svakodnevnim životom odlučuju na nasilne čine i zlostavljanja drugih ljudi. Već je ranije spomenut utjecaj ratnih veterana koji su služili kao uzor mladim osobama koje nisu imale priliku sudjelovati u ratnim zbivanjima i koje su smatrale da priključenjem skvadri imaju priliku iskazati vlastitu hrabrost i patriotizam. Izraženi osjećaj pripadnosti i uska identifikacija sa pokretom služili su kao snažni poticaj skvadrinama da se nasilno obračunavaju sa svojim političkim protivnicima. Dvije su stavke Goffmanovog pristupa izrazito bitne za djelovanje fašističkih skvadri. Prva stvar, pojedinac ima mogućnost da svojim neprikladnim djelovanjem prekine nastup tima. Kako bi nastup bio koherentan on se mora osloniti na djelovanje drugih članova u izvedbi, baš kao što se oni moraju osloniti na njega. Stoga članove tima povezuje uzajamna zavisnost.²⁰³ To znači da čak i ukoliko je tijekom izvršenja nasilnih radnji među skvadrinama bilo pojedinaca koji takve radnje nisu podržavali, oni u trenutku svoje negodovanje nisu mogli izraziti jer bi u suprotnom kompromitirali vjerodostojnost cijele skupine. Drugo, član nekog tima nije u mogućnosti održati istu „fasadu“ prema ostalim članovima tog istog tima koju drži prilikom izvođenja timskog nastupa. Stoga se tim povezuje pomoću onoga što Goffman naziva „*pravom na familijarnost*“. Priključenjem timu pojedinac dobiva svoje mjesto u njemu i povezuje se pomoću „*intimnosti bez topline*“.²⁰⁴ Ova pojava omogućava da pojedinac u kratkom vremenu počne osjećati snažnu privrženost pokretu. Vrtlog nasilja koji zahvaća poslijeratno istarsko društvo uvelike potpomognut pojavom fašističkih skvadri koje iz već navedenih razloga u svoje redove privlače brojne ratne veterane i mlade osobe ubrzo počinje stvarati atmosferu sveopćeg straha i terora koja nakon uspona fašizma na vlast poprima i svoj institucionalni oblik.

Fašizam kao pokret od samih začetaka doživljava konstantne transformacije. Najveća politička i organizacijska promjena u početnom razdoblju zbiva se krajem 1921. kada se pokret transformira u političku stranku pod nazivom „*Partito nazionale fascista*“.²⁰⁵ Ideološki i organizacijski pluralizam unutar pokreta prisutan je od samih začetaka. Najveća se napetost u pokretu osjeća između takozvanih „*političkih amatera*“ odnosno veterana, studenata, časnika, službenika i ostalih naspram „*profesionalaca*“ odnosno sindikalista, u Istri pod vodstvom Petra

²⁰³ Goffman, E. Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu, Geopoetika, Beograd, 2000. str. 92.

²⁰⁴ Goffman, E. Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu, Geopoetika, Beograd, 2000. str. 93.

²⁰⁵ Dukovski, Darko, Disidenti istarskog fašizma, Časopis za suvremenu povijest Vol. 27. No. 2., Pula, 1995. str. 285-306. str. 287.

Jacchie.²⁰⁶ Skvadrizam kao organizacijska forma političkog organiziranja u početku svojim djelovanjem polučuje veliki uspjeh u borbi sa političkim protivnicima. Ipak s vremenom militantna struja unutar pokreta u trenutku brojčanog i organizacijskog rasta pokreta postaje sve veći problem. Početna ideološka konfuznost pokreta s vremenom počinje zauzimati sve jasniji oblik, posebice nakon transformacije u političku stranku. Unatoč tome čak i u razdoblju nakon preuzimanja vlasti unutarstranački sukobi izazivaju konstantne krize pokreta. Tako primjerice Gentile ističe da je razdoblje od preuzimanja vlasti 1922. do uvođenja jednostranačja 1926. najslobodnije za razne struje unutar fašističkog pokreta.²⁰⁷ Glavni problem koji je skvadrizam predstavljao pokretu odnosno stranci jest taj što su lokalni zapovjednici skvadri gotovo potpuno neovisni u kreiranju politika svojih fascija, te kao takvi predstavljaju glavnu opozicijsku struju Mussoliniju unutar pokreta. Kontrolu nad skvadrama stranka je stekla tek nakon uspona na vlast kada ih je legalizirala, od njih stvorila zasebnu vojno-milicijsku postrojbu, te tako podčinila.²⁰⁸ Ono što je još jedna karakteristika Istarskog fašizma jest njegova politička podijeljenost između pulskog ogranka stranke naspram porečkog i koparskog. Sukob se primarno svodio na pitanje administrativnog uređenja i autonomije općina gdje je Pula kao grad pretendirala postati glavno kulturno i političko sjedište čemu su se porečki i koparski ogranci žestoko protivili.²⁰⁹

3.4. Svakodnevni (su)život

U dosadašnjem je radu fokus bio primarno usmjeren na društvene konflikte i nemire. Politički, nacionalni i klasni sukobi neminovno su obilježili povijesnu stvarnost Istre kako prije, tako i nakon završetka Prvog svjetskog rata. Ipak treba istaknuti da postoji i ona druga strana povijesne stvarnosti izvan konflikata i velikih preokreta. Svakodnevni život odnosno suživot u Istri međuratnog razdoblja prije svega obilježen je konstantnom ugrozom egzistencije njenog stanovništva. Ekonomska i socijalna kriza uvjetovala je s jedne strane društvene razdore i sukobe na političkoj, nacionalnoj i klasnoj razini dok je s druge strane

²⁰⁶ Dukovski, Darko, Disidenti istarskog fašizma, Časopis za suvremenu povijest Vol. 27. No. 2., Pula, 1995. str. 285-306. str. 286.

²⁰⁷ Gentile, Emilio, Struggle for modernity: Nationalism, futurism and fascism, Praeger, Westport, Connecticut London, 2003. str. 95.

²⁰⁸ Dukovski, Darko, Disidenti istarskog fašizma, Časopis za suvremenu povijest Vol. 27. No. 2., Pula, 1995. str. 285-306. fašizma str. 287.

²⁰⁹ Dukovski, Darko, Disidenti istarskog fašizma, Časopis za suvremenu povijest Vol. 27. No. 2., Pula, 1995. str. 285-306. str. 294.

borba za održanje vlastite egzistencije natjerala ljude različitih pripadnosti na svakodnevno funkcioniranje i dijalog sa ljudima druge pripadnosti, bilo nacionalne ili političke. Svakodnevni se život ovdje pojavljuje kao jedna od krucijalnih sfera bez koje razumijevanje povijesne stvarnosti Istre u datom trenutku nije moguće.

Za potpunije razumijevanje društveno-povijesne stvarnosti nekog razdoblja potrebno je osim procesa odnosno povijesnih događaja usmjeriti pažnju i na samu strukturu. Pitanje odnosa strukture i događaja nadovezuje se i na pitanje uvjetovanosti povijesnog kretanja i kao takvo predmet je rasprave među brojnim socijalnim povjesničarima. Društvene promjene u velikoj su mjeri ovisne o tome jesu li izazvane vanjskim ili unutarnjim utjecajima. Prema Ferdinandu Braudelu „*događaji*“ nisu ništa drugo doli refleksija strukture koji kao takvi imaju vrlo mali ili nikakav utjecaj na njenu promjenu.²¹⁰ S druge strane neki povjesničari kao što je Le Roy Laudrie pridaju mnogo veće značenje samim događajima smatrajući kako u određenim situacijama pojedinci svojim djelovanjem uvjetuju društvene promjene, a ne one njih.²¹¹ Problem koji se pojavljuje prilikom istraživanja strukture neke zajednice, posebno kada je u pitanju struktura svakodnevnog života i socijalnih relacija u njima jest nedostatak povijesnih izvora pomoću koji se ona može rekonstruirati.

Vratimo li se na strukturu svakodnevnice međuratne Istre važne je istaknuti jednu stvar. Neovisno pričamo li o ruralnim ili urbanim zajednicama u Istri, važno je istaknuti da su one izuzev grada Pule svojom brojčanošću relativno male, te samim time usko povezane. Struktura svakodnevice uvelike je uvjetovana tom činjenicom zbog koje su pripadnici različitih nacionalnih, političkih ili bilo kojih drugih skupina „osuđeni“ na zajedničko funkcioniranje i svakodnevne kontakte u svrhu osiguravanja vlastite egzistencije. Problem koji se pojavljuje prilikom istraživanja jest u tome što su takve situacije unatoč svojoj učestalosti vrlo rijetko dokumentirane. Ipak neke situacije nam upućuju da je interkulturalni dijalog sastavni dio društvene stvarnosti Istre kako u 19. i početkom 20. stoljeća, tako i u razdoblju između dva svjetska rata. Takav primjer jest opis društvene strukture sela Gologorica početkom 19. stoljeća od strane Miroslava Bertoše. Opisujući društvenu strukturu sela Bertoša se fokusira na talijansku obitelj De Franceschi koja se iz Furlanije doseljava u Gologoricu. Unatoč višem

²¹⁰ Burke, Peter, *History and social theory*, Cornell University Press, Ithaca, New York, 1993. str. 161.

²¹¹ Isto.

društvenom statusu i drukčijem kulturnom porijeklu, Bertoša ističe kako su članovi obitelji De Franceschi razumjeli hrvatski jezik odnosno istarsku čakavicu što je neminovno rezultat svakodnevnih kontakata sa pripadnicima hrvatskog etnosa. Drugi indikativan primjer jest primjer oglasa u pulskom novinskom listu „Omnibus“. Tamo se naime potiče hrvatske kupce da kupuju proizvode od hrvatskih proizvođača miješajući tako pragmatiku sa etičko-političkim stajalištima.²¹² Trud uložen kako bi se hrvatski kupci usmjerili prema hrvatskim proizvođačima dokaz je ravnodušnosti koju kupci hrvatske narodnosti osjećaju prema narodnosti proizvođača prilikom vršenja kupovine. Zanimljiv primjer interkulturalnog dijaloga pojavljuje se i u razdoblju nakon završetka Prvog svjetskog rata u selu Nova Vas pokraj Poreča. Lokalnom su župniku Lorenzu Bertanogli, Talijanu po nacionalnosti, fašisti došli u posjet i uzeli sve slavenske knjige koje su se nalazile u sakristiji uz prijetnju da cijelu stvar ne prijavljuje nadležnim organima jer će „*poduzeti mjere protiv njega*“.²¹³ Lorenzo Bertanogli iako rođen u Italiji, poštovao je tradiciju svojih slavenskih vjernika, te prilikom vršenja liturgijskih obreda koristio lekcionar na čakavici zvan „ščavet“. Možda najzanimljiviji primjer koji je dokaz svakodnevnog suživota zbio se u selu Sveti Petar u Šumi nedaleko Pazina. Tamo je naime lokalni župnik Liberat Sloković pod optužbom za slavensku propagandu stavljen pod strogi nadzor vojnih vlasti. Početkom 1920. biva uhićen od strane talijanske vojske. U trenutku uhićenja talijanskim se vojnicima suprotstavio Alberto Giorgis, vlasnik pavlinskog samostana i gospoštije. Naredio je vojnicima da ostave župnika Slokovića na miru, a prema nekim iskazima vojnicima je pokazao i iskaznicu fascija. Nakon toga vojnici su otišli i ostavili župnika na miru.²¹⁴ Ova je situacija vrlo zanimljiva iz dva razloga. Prije svega reakcija vojnika na Giorgisovo protestiranje zbog uhićenja župnika. Iz navedenog se daje zaključiti da je Giorgis kao vlasnik pavlinskog samostana vjerojatno bio ugledna ličnost u Svetom Petru u Šumi, no on nije bio službeno lice, te nije imamo nikakve ovlasti opozvati uhićenje. Postavlja se pitanje odnosa vojnih struktura i talijanske elite, a još više njihova odnosa sa lokalnim fašistima. Početkom 1920. fašistički se pokret u Istri tek počeo omasovljivati i u tome je trenutku bio relativno marginalan. Unatoč tome ako su navedeni iskazi točni, iskaznica fascija bila je važan faktor u navedenom događaju. No možda još važnije

²¹² Iveković Martinis, A., Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017. str. 102.

²¹³ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 85.

²¹⁴ Trogrlić, Stipan, Stipan: Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019. str. 86.

pitanje jest zašto bi osoba talijanske nacionalnosti, a pritom još i pripadnik fašističkog pokreta od uhićenja branila osobu hrvatske nacionalnosti, još pritom pripadnika društvenog sloja izrazite proslavenske orijentacije? Giorgisov postupak neminovno proizlazi kao rezultat osobnog poznanstva, vjerojatno i prijateljstva sa župnikom Slokovićem. Unatoč suprotstavljenim političkim pozicijama pojedinci su u svakodnevnim kontaktima nadilazili te stavove ponekad iz pragmatičnih razloga, a ponekad iz čiste ravnodušnosti.

Još jedno pitanje koje se postavlja prilikom proučavanja svakodnevnog suživota i društvenih relacija jest postojanje distinktivnog regionalnog identiteta: „*istrijanstva*“ između dva svjetska rata. Prije svega uslijed nedostatka podataka iz izvora kao što je popis stanovništva, teško je na statističkoj razini donositi zaključke o postojanju izraženog regionalnog identiteta stanovnika Istre. Regionalno opredijeljeni građani prvi se puta na popisu stanovništva pojavljuju 1981. godine. U ranijim su se popisima stanovništva narodnosne pripadnosti određivale prema uporabnom jeziku onemogućujući regionalno izjašnjavanje. Imajući to umu teško je odrediti u kojoj je mjeri regionalni identitet prevladavao nad onim nacionalnim. Ipak postoje neke naznake da je istrijanstvo kao oblik ne samo regionalnog, već i političkog identiteta prisutno i u razdoblju između dva svjetska rata.

Prije svega potrebno se vratiti na pitanje konstrukcije kolektivnih identiteta kod pojedinca. Identifikacija kao proces izrazito je uvjetovana povijesnim i društvenim kontekstom. Stoga oblike kolektivnih identiteta i način njihove afirmacije pojedinac može na različiti način konstruirati ovisno o društvenom kontekstu u kojemu se nalazi u zadanom trenutku. Već smo istaknuli ranije kako je subjektu prilikom konstrukcije identiteta potreba Drugost. „*Istrijanstvo*“ se kao jedan oblika idetifikacije javlja u raznim oblicima ovisno o povijesnom i društvenom kontekstu. Za razliku od etnonacionalnih identiteta „*istrijanstvo*“ se pojavljuje „*kao spontana, kontekstualizacijom političke elite nedodirnutu (barem ne bitno) identifikacija*“.²¹⁵

Isticanjem distinktivnog istarskog identiteta uvelike su se služili pripadnici talijanske nacionalne elite kao instrument nacionalne parcijalizacije slavenskog življa, suprotstavljajući se tako hrvatskim i slovenskim integrativnim procesima.²¹⁶ Već su sredinom 19. stoljeća

²¹⁵ Blagonić S. Mnogostruki krugovi identiteta na Proštini. Problemi sjevernog Jadrana. 2021 ;19(-):85-96. str. 93.

²¹⁶ Blagonić S. Mnogostruki krugovi identiteta na Proštini. Problemi sjevernog Jadrana. 2021 ;19(-):85-96. str. 94.

liberalni talijanski intelektualci isticali jezičnu barijeru između istarskih Slavena i stanovništva ostalih hrvatskih krajeva.²¹⁷ Prvi primjer instrumentalnog korištenja istrijanstva u političke svrhe nalazimo u osobi Ivana Krstića, urednika novina Prava naša sloga. Krstić u svojem djelovanju ističe specifičan karakter istarskih Slavena pokušavajući stvoriti identitetsku distancu naspram hrvatskog nacionalnog korpusa. Razliku između Hrvata i Istrijana Krstić je temeljio ponajprije na jezičnoj razini pišući tekstove na istarskoj čakavštini. 1902. biva javno obznanjeno kako je Krstić dobivao financijsku potporu od austrijskih vlasti i pro-talijanskih skupina nakon čega list prestaje s izlaženjem.²¹⁸ Važno je ipak istaknuti kako Krstićev list nije uživao veliku potporu istarskih Slavena, te nije uspio u afirmaciji ideje o „*Istrijanima*“ kao distinktivnoj identitetskoj skupini među širim društvenim slojevima.

Sljedeći primjer isticanja istrijanstva nalazimo u jednoj raspravi u talijanskom parlamentu u listopadu 1922. godine između zastupnika hrvatske manjine Uliksa Stangera i ministra prosvjete Antonina Anilea. Na prigovore zastupnika Stangera o odnosu talijanskih vlasti naspram hrvatskih škola u Istri Anile odgovara kako se radi o „*proporcionalnom odnosu škola prema broju stanovnika, pri čemu treba posebno voditi računa da se narodi ove pokrajine različitog porijekla smatraju iznad svega Istrani i da radije prihvaćaju talijanske doli slavenske škole*“.²¹⁹

Osim talijanskih nacionalista čak i Komunistička Partija Italije za vrijeme drugog svjetskog rata u duhu internacionalizma smatra kako njeni članovi nisu nacionalno obilježeni već se teritorijalno identificiraju kao „*Istriani*“ ili „*Fiumani*“. Nametanjem istrijanstva, Komunistička je partija pokušala otupiti oštricu hrvatskog nacionalnog identiteta i njegovih težnji kako bi poboljšala svoj položaj u pregovorima oko budućeg razgraničenja Italije i Jugoslavije.²²⁰

²¹⁷ Bertoša, Miroslav, Etos i etnos zavičaja, Čakavski sabor, Pula, 1985. str. 170.

²¹⁸ Iveković Martinis, Anja, Interkulturalni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017..str. 74.

²¹⁹ Domini, Mirjana: Hrvatske škole u Istri za vrijeme talijanske uprave, Manin, M., ur. Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001. str. 405.

²²⁰ Dukovski D. Odnos hrvatskih, slovenskih i talijanskih komunista prema NOP-u i državno-pravnom statusu Istre (1941. - 1945.). Časopis za suvremenu povijest. 2009 ;41(2):417-446. str. 427.

Očigledno je da se u navedenim primjerima istrijanstvo odnosno regionalni distinktivni identitet Istre koristi kao instrument nacionalne parcijalizacije istarskih Slavena. Talijanski su nacionalisti (ali i komunisti) isticanjem istrijanstva pokušavali smanjiti razinu grupnosti slavenskog stanovništva oslabljujući tako njihovu političku moć. Postavlja se i pitanje odnosa između Talijana starosjedioca i Talijana doseljenih iz ostalih pokrajina. Jesu li domicilni Talijani osjećali snažnu regionalnu pripadnost i osjećaj vlastite posebnosti naspram Talijana iz starih pokrajina? Na ovo je pitanje teško odgovoriti iz razloga što nam nedostaje povijesnih izvora iz kojih bi mogli donijeti validne zaključke. Također najistaknutije osobe javnog života u Istri koji spadaju u sferu talijanskog nacionalizma i iredentizma ističu talijanski karakter Istre, te ni u kojem slučaju ne žele isticati distinkciju između lokalnih i doseljenih Talijana. Doprijeti do temeljnih procesa identifikacije kod „običnih ljudi“ stoga je vrlo teško. Ipak uzmemo li u obzir da je u Istri postojao naziv za Talijane doseljene iz starih pokrajina, takozvani „regnicoli“, možemo zaključiti da su lokalni Talijani ipak osjećali neku vrstu posebnosti naspram njih.

Višestoljetna geografska i kulturna izoliranost istarskog poluotoka značajno je utjecala na kolektivne mentalitete njenog stanovništva, a samim time i procese identifikacije. Odvojenost od kako hrvatskih i slovenskih, tako i talijanskih zemalja morala je kod lokalnog stanovništva stvoriti osjećaj zasebnosti naspram stanovnika okolnih regija, riječima Sandija Blagonića: „*Perifernost Istre, odnosno njezine gotovo otočne karakteristike utjecale su na to da Istra bude doživljena jednom od identitetskih razina.*“.²²¹ Istrijanstvo kao jedna od temeljnih identitetskih odrednica Istre zbog geografske specifičnosti poluotoka i bogatog povijesnog naslijeđa svakako spada u bitan faktor kolektivnog identiteta istarskog stanovništva. Instrumentalizacija istrijanstva kao alata za političko djelovanje dokaz je postojanja izraženog regionalnog identiteta posebice slavenskog stanovništva. Ipak važno je istaknuti da u ovom slučaju regionalni identitet kao takav nije nužno proturječio onom nacionalnom. Istrijanstvo djelomično koincidira sa hrvatskim nacionalnim identitetom, te je početkom 20. stoljeća doživljeno kao jedno od mnogobrojnih krugova identiteta istarskog stanovništva.²²²

²²¹ Blagonić S. Mnogostruki krugovi identiteta na Proštini. Problemi sjevernog Jadrana. 2021 ;19(-):85-96. str. 93.

²²² Blagonić S. Mnogostruki krugovi identiteta na Proštini. Problemi sjevernog Jadrana. 2021 ;19(-):85-96. str. 94.

4. Zaključak

Društveni procesi u Istri druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća nepovratno izmjenjuju njen identitetski, kulturni i socijalni karakter. Periferni položaj istarskog poluotoka uvelike je utjecao na zakašnjele modernizacijske procese, kako gospodarske, tako i društveno-političke. Razvojni procesi na razini samoga poluotoka tekli su izrazito neravnomjerno. S jedne strane gradovi poput Pule, Rovinja, te djelomično područje Labinštine u razdoblju prije početka Prvog svjetskog rata doživljavaju industrijski rast uz sve popratne društveno-političke mijene. S druge strane modernizacijski uplivi relativno su slabi na području središnje, sjeverne i djelomično istočne i sjeverozapadne Istre. Procesi društvene stratifikacije također se nejednako odvijaju na različitim dijelovima poluotoka. S jedne strane grad Pula snažnim razvojem u drugoj polovici 19. stoljeća postaje grad kompleksne etničke i klasne strukture dok veliki dijelovi poluotoka i dalje zadržavaju predindustrijsku relativno homogenu društvenu strukturu sa poljoprivredom kao glavnom gospodarskom granom.

Bogato povijesno naslijeđe Istre aplicirano na modernizacijske procese 19. stoljeća stvara kompleksni identitetski mozaik istarskog društva satkan od nekoliko različitih nacionalnih i kulturnih elemenata. Afirmacija nacionalnih identiteta od strane širih društvenih slojeva također teče nejednakim tokom i nejednakim intenzitetom. Integracija talijanske nacionalne zajednice prethodi integraciji slavenske zajednice sačinjene od Hrvata i Slovenaca. Taj se proces očituje u široko rasprostranjenoj nacionalnoj ravnodušnosti među ruralnim stanovništvom Istre. Također veliki broj osoba slavenskog porijekla koje prihvaćaju talijanski nacionalni identitet pojavljuje se kao neminovni rezultat socijalizacijskih procesa prvenstveno uslijed preseljenja iz ruralne sredine u urbanu.

Istarski se gradovi uslijed gospodarskog i ekonomskog rasta kasnog 19. i početkom 20. stoljeća počinju značajno razlikovati po svojoj ekonomskoj i društvenoj strukturi. Neki se gradovi poput Rovinja, Poreča, Umaga, Pazina i ostalih odlikuju viskom razinom nacionalne homogenosti, te se kao takvi ističu kao bastioni talijanstva u Istri. Sa druge strane u Puli se kao neospornom gospodarskom središtu poluotoka sa najvećim brojem stanovnika formira izrazito kompleksna društvena struktura izrazite nacionalno-političke heterogenosti. Osim snažnog uporišta talijanskog nacionalizma, Pula se kao grad sa razvijenom industrijskom proizvodnjom pojavljuje kao mjesto snažnog uporišta socijalističkog pokreta na poluotoku.

Grad Rovinj također doživljava industrijski razvoj, te sukladno time i brojne promjene na društvenom i političkom planu. Jedna od njih je i razvoj socijalističkog pokreta čije će se djelovanje posebno intenzivirati u razdoblju nakon završetka rata. Grad Labin i njegova okolica razvijaju se u vrlo specifičnim okolnostima gdje rudarska djelatnost predstavlja glavnu okosnicu ekonomskog razvoja. Gospodarstvo temeljeno na rudarskoj djelatnosti formiralo je specifičnu mentalnu konfiguraciju Labinštine. Rudarska zajednica unatoč relativnoj nacionalnoj heterogenosti nije bila podijeljena kao ostale gradske i seoske zajednice u Istri. Specifični radni habitat rudnika kreirao je poseban osjećaj komunitarizma među rudarima, te se kao takav pojavio kao izrazito plodno tlo za širenje komunističkih ideja. Upravo se stoga u razdoblju nakon završetka rata Labin pojavljuje kao bastion boljševizma u Istri.²²³

Društveni procesi odnosno promjene koje se u Istri zbivaju nakon završetka Prvog svjetskog rata prije svega se pojavljuju kao rezultat vanjskih faktora koji na svjetlo dana iznose obrasce koji proizlaze iz dubinske strukture kolektivnog mentaliteta istarskog društva. Tako na primjer predratni međunacionalni animoziteti dolaze do izražaja. To se posebno odnosi na averzija talijanskog nacionalizma naspram Slavenskog stanovništva. U novim geopolitičkim okolnostima talijanska zajednica osnažuje svoj društveni i politički položaj naspram slavenske zajednice.

Pojava fašizma u Istri i njegovo širenje među širim društvenim slojevima rezultat je spleta povijesnih okolnosti u međudjelovanju sa već spomenutim mentalnim i društvenim strukturama. Istarski se fašizam pojavljuje kao derivacija talijanskog nacionalizma i antislavenskog sentimenta kao njegova sastavna dijela. Ekonomska i socijalna deprivacija uz krizu liberalne države značajno su pogodovali razvoju pokreta. Fašizam se u začetku kao jedan vrlo kaotični i konfuzni pokret pojavljuje kao izraz psiholoških potreba, prvenstveno mladih ljudi, oblikovanih u duhu Prvog svjetskog rata. Pojava fašizma može se sagledati kroz nekoliko različitih prizmi. Prije svega se u začetku pojavljuje kao međugeneracijski sukob, a zatim kao onaj klasni, riječima Giovannija Proccaccia kao: „*klasni rat bez fronti*.”²²⁴ Pojava i djelovanje fašističkog pokreta uzrokovat će protureakciju socijalističkog pokreta i suprotno. Sukob

²²³ Matošević A. Labinska republika 1921: antropološko-povijesne bilješke uz stogodišnjicu rudarskog zauzeća ugljenokopa, samoorganizacije i otpora. *Politička misao*. 2021;58(1):7-26. str. 11.

²²⁴ Proccaccio, Giovanni, *Povijest Talijana*, Barbat, Zagreb, 1996. str. 294.

socijalizma i fašizma u Istri biti će povod, a ponekad i uzrok brojnih društvenih nemira u poslijeratnom društvu.

Povijest kao znanost koja se bavi proučavanjem „prošle stvarnosti“ u obzir mora uzeti sve aspekte te stvarnosti. Oni se ne sastoje samo od velikih događaja i prekretnica već u sebi moraju obuhvatiti i onu drugu stranu. Stranu izostavljenu od strane velikih nacionalnih narativa. Stranu svakodnevnog života i običnih ljudi čije djelovanje nije prouzročilo velike povijesne promjene, ali je na svoj način utjecalo na oblikovanje povijesne stvarnosti. Bez uvida u drugu stranu povijesne stvarnosti nećemo biti u mogućnosti postići dublje razumijevanje te iste stvarnosti koja je uvjetovala našu današnju stvarnost. Stoga povijest Istre nije moguće razumjeti ukoliko se ne odmaknemo od glavnih povijesnih događaja koji u najvećoj mjeri čine preokupaciju povijesnog zanata. Problem koji se pojavljuje prilikom istraživanja društvene stvarnosti nekog povijesnog razdoblja jest u tome što se više spuštamo na nižu razinu društvenih relacija time više stvarnost neke zajednice postaje kompleksnija. Svakodnevna stvarnost Istre obilježena povijesnim lomovima, krizama i nemirima u svojoj srži povjesničaru postaje gotovo neuhvatljiva. Ipak iz „kaosa“ svakodnevnih radnji i svakodnevnih situacija neminovno proizlazi forma poretka sazdana u kolektivnim mentalitetima neke zajednice. Apstrahiramo li iz strukture tih mentaliteta identitet kako jednu od krucijalnih formi društveno-povijesnih gibanja moći ćemo se približiti spoznaji o samoj naravi nekog društva i njegovih temeljnih karakteristika. Zato se Istra ne može shvatiti samo geografski, kulturni ili politički pojam već kao određeno „stanje uma“ proizašlo iz dugog vrloga povijesnih zbivanja zbog kojih ona danas postoji kao ono što jest.

Literatura:

Aries, P., Vekovi detinjstva, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1989.

Arthurs, J., Ebner, M., Ferris, K. Ur. The politics of everyday life in fascist Italy: Outside the state?, Palgrave Macmillan, 2017.

Bertoša, M., Etos i etnos zavičaja, Čakavski sabor, Pula, 1985.

Blagonić S. Mnogostruki krugovi identiteta na Proštini. Problemi sjevernog Jadrana. 2021 ;19(-):85-96.

Blagonić S. Prilog etnohistoriji (sub)etničkih skupina Vlaha i Bezaka u Istri. Problemi sjevernog Jadrana. 2009 ;9:101-131.

Burke, P., History and social theory, Cornell Univerity Press, Ithaca, New York, 1993.

Demarin, M., Hrvatsko školstvo u Istri između dva svjetska rata, Jedinstvo, Sisak, 1972.

Duda I. Elementi kozmopolitizma u Puli između 1850. i 1918. godine. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 2000 ;32-33(1):105-116.

Duda I. "Mi smo ovdje tek toliko". Izgubljeni stanovnici Pule 1910-1948. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 2004 ;34-35-36(1):157-184.

Dukovski D. Disidenti istarskog fašizma . Časopis za suvremenu povijest. 1995 ;27(2):285-305.

Dukovski D. Dva egzodusa: hrvatski (1919.-1941.) i talijanski (1943.-1955.). Adrias. 2008; (15):129-165

Dukovski, Darko, Fašizam u Istri, C.A.S.H., Pula, 1998.

Dukovski D. Neki momenti razvoja fašističkog pokreta na Pazinštini u okvirima općeg razvoja "Istarskog fašizma" 1919.-1929. (kroz komentare arhivske građe). Vjesnik istarskog arhiva. 1994;2-3((1992.-1993.)):105-134.

Dukovski D. Odnos hrvatskih, slovenskih i talijanskih komunista prema NOP-u i državno-pravnom statusu Istre (1941. - 1945.). Časopis za suvremenu povijest. 2009 ;41(2):417-446.

Dukovski D. Povijest istarskog brigantaggia i contrabanda – socijalno rezbojništvo i cosa nostra istriana. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 1995 ;28(1):212-229.

Dukovski, D. Povijest Pule: deterministički kaos i jahači apokalipse, Nova Istra, Pula, 2011.

Dukovski D. Socijalno-ekonomska i politička previranja među prosvjetnim radnicima u Istri neposredno nakon prvog svjetskog rata (1919–1923). Časopis za suvremenu povijest. 1989.;21(1-3):29-62.

Flego, M. Buzet pod fašizmom, Diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2016.

Gellner, E., Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb, 1998.

Gentile, E., The sacralization of politics in fascist Italy, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1996.

Gentile, E., Struggle for modernity: Nationalism, futurism and fascism, Praeger, Westport, Connecticut London, 2003.

Giordano C. Pravna država i kulturne norme. Antropološka interpretacija političkih fenomena u sredozemnim državama. Etnološka tribina. 1996. ;26(19):43-59.

Goffman, E. Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu, Geopoetika, Beograd, 2000.

Han D. Rovigno dalla fine della Grande Guerra all'instaurazione della dittatura fascista (1919-1926). Quaderni. 2016 ;XXVII(1):249-291.

Hobsbawm, E., Nacije i nacionalizam, Novi liber, Zagreb, 1993.

Iveković Martinis, A., Interkulturni dijalog u svakodnevnom životu Pule 1867.-1914., Doktorski rad, Sveučilište u Zadru, 2017.

Klemenčić M, Kušar V, Richter Ž. PROMJENE NARODNOSNOG SASTAVA ISTRE Prostorna analiza popisnih podataka 1880-1991.. Društvena istraživanja. 1993; 2(4-5 (6-7)):607-629.

Krizman, M., Istra od talijanske okupacije do Londonskog memoranduma 1954., Matica hrvatska Pazin, Pazin, 2018.

Manin, M. O povjerljivom popisivanju istarskih Hrvata provedenom 1939. godine (na temelju popisnoga materijala iz 1936. godine). Časopis za suvremenu povijest. 2002 ;34(3):713-733.

Manin, M., ur. Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, Hrvatski institut za povijest: Društvo egzodus istarskih hrvata, Zagreb, 2001.

Matošević A. Labinska republika 1921: antropološko-povijesne bilješke uz stogodišnjicu rudarskog zauzeća ugljenokopa, samoorganizacije i otpora. Politička misao. 2021;58(1):7-26.

Milanović, B., Hrvatski narodni preporod u Istri, knjiga 1., Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991.

Oštrić V. Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine. Povijesni prilozi. 1983 ;2(2):11-62.

Petrović D., Anatomija identiteta Teorijsko problematiziranje identiteta. Etnološka istraživanja. 2006;(11):209-233.

Proccaccio, G., Povijest Talijana, Barbat, Zagreb, 1996.

Radošević, M., Geneza antifašizma u Istri: fašističko nasilje spram radničkog i hrvatskog nacionalnog pokreta na puljštini 1920., Srednja Europa, Zagreb, 2022.

Radošević M. Palež pulskoga Narodnog doma 14. VII. 1920. ili kako je otvorena fašistička Pandorina kutija. Histria. 2020 ;(10):103-134.

Radošević, M., Smrt na krilima siromaštva: Tuberkuloza i malarija u istarskoj provinciji 1918. – 1940., Srednja Europa, Zagreb, 2015.

Ratkajec H. Prostorni vidici industrijalizacije u Istri od 1918. do 1940.: primjeri razvoja rudarske industrije i industrije građevnih materijala. Časopis za suvremenu povijest. 2014;46(2):319-339.

Relevante, S., Komunistička partija Italije u Puli u međuraću, Diplomski rad, Sveučilište u Puli, Pula, 2020.

Rusac, V., Polarizacija Hrvata i Talijana u Istri polovicom 19. stoljeća, Diplomski rad, Sveučilište u Rijeci, Rijeka, 2015.

Skocpol, T., States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia and China, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

Šidak, J., Hrvatski narodni preporod – Ilirski pokret, Školska knjiga: Stvarnost, Zagreb, 1988.

Trogrlić, S., Katolička crkva u Istri između otpora i potpore talijanskoj vlasti u Istri 1918.-1943., Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Pazin, 2019.

Novinski prilozi:

Istarska riječ(Trst), 1923.

Internetske stranice:

društvene klase. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 1.7.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/drustvene-klase>>.

identitet. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 1.7.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/identitet>>.